

नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ॥
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥ ६ ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥ ७ ॥
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ॥
 सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥ ८ ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ॥
 वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥ ९ ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ॥
 नामास्यं सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥ १० ॥

अस्मिन् रघुवंशे एकश्लोत्पत्राः बहवः पृथ्वीपाला वर्णिताः । अस्मिन्नङ्गी
 वीरो रसः । गृह्यारकरुणाशान्तादयश्चांगानि नाटकसंव्यङ्गान्यपि यथायोगं
 विहितानि । इदं च रामायणादिरूपामितिहासकथामाश्रित्य प्रणीतम् । विहि-
 ताश्च परमानन्दद्वयका धर्मार्थकाममोक्षरुपाश्चत्वारो वर्गाः । प्रारम्भेऽ-
 स्मिन्नावर्तीपरमेश्वरयोर्नमस्कारात्मकं मगङ्गलमत्रापि सर्गाशान्तादिमध्येषु
 एकविधमन्तेष्वन्यविधं वृत्तम् । नातिस्वल्पा नाति दीर्घाश्चात्र अनविज्ञाति-
 सर्गाः । नवमसर्गे चान्यत्र क्वचिद् क्वचिद् नानावृत्तमयान्यपि पद्यानि सन्ति ।
 प्रत्येकसर्गान्ते भाविसर्गकथा सूचिता । महाकाव्ये कथनीयाश्च सन्ध्यासूर्ये-
 न्दुरात्रिप्रदोषादयः सवे एव विषया यथास्थानं वर्णिताः सूचीष्येव महाकाव्य-
 लक्षणान्यस्मिन् रघुवंशे सन्ति । सकारकविशिरोनयिः कास्तिदासो बहुविधानि
 काव्यानि कृत्वा महतीं कीर्तिं लब्धवान् तस्येदं काव्यं सर्वोत्तमं वर्णितं
 शिञ्जनां सम्यग्बोधायालमत एतद्वक्ष्यं पठनीयम् ।

प्रथमसर्गस्य कथा संक्षेपेण कथ्यते ।

प्रथमतः शिवाशिवयोः नमस्क्रिया । प्रबन्धगौरवख्यापनम् । स्वज्ञानव्यर्थस्य
 लक्षणाकाव्यनम् । वैवस्वतमनुकृते दिशिपत्य जन्म तस्याः नेपथ्यम् ।

बहुकाले गतेपि तस्य गृहे पुत्रालाभः । तस्य सुतार्थं सचिवोपरि राज्यम
 निक्षिप्य जायासमेतं वसिष्ठाश्रमे स्थेन गमनम् । मार्गं बहुविधमनोरमवस्
 नां दर्शनम् । ग्रामवासिनामाशीरुपायनप्राप्तिश्च । सन्ध्यायां वसिष्ठाश्रम
 प्राप्तिः, तात्कालिकतपोवनरम्यतादिवर्णनं च । रथावतीर्णयोः सुदक्षिणादिली
 पयोः ऋषिजनसकाशात् सत्कारलाभः । अरुन्धत्या सह वसिष्ठदर्शनम्
 वसिष्ठादाशीर्वादलाभः । यदा गुरुणा कुशलप्रश्नः कृतस्तदा राष्ट्रकुशलकथन
 नन्तरं दिलीपेनापुत्रतादुःखनिवेदनम् । मुनिना योगबलात् तस्य पुत्रजन्मप्र
 तिबंधकं दृष्टम् । पश्चात् राज्ञे तत्कथनम् । पूजाव्यतिक्रमेण क्रोधिताया
 सुरभेः शापादेव सुतो न जायत इति राजानं प्रबोध्य तस्याः कन्याया नन्दि
 न्याः सेवार्थमुपदेशः । तत्क्षणे च नन्दिन्या उपास्थितिः । तस्या मूर्तिपवित्रस्व
 र्दिवर्णनं च । तदागमनशुभलक्षणं दिलीपाय विज्ञाप्य दम्पत्योः शयनाय मुने
 र्णशालाकृशशय्यादिविधानम् । तत्र सुदक्षिणादिलीपयो राधियापनं मुनि
 शिष्याणां वेदाध्ययनशब्देन च जागरणमिति ॥

विद्वज्जनकपाकांक्षी—

खेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्वीस) मन्त्रालयाध्यक्षः—मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ रघुवंशमहाकाव्यम् ।

संजीविनीटीकासमेतम् ।

प्रथमः सर्गः १.

वाग्धर्माविव संपृक्तौ वाग्धर्मप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामाद्भजानये ॥

सद्यो दक्षिणद्वपातसंकुचद्रामदृष्टये ॥ १ ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ॥

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं मंहः ॥ २ ॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चगचरोपजीवन् ॥

करुणामैत्रुणैः कटाक्षपातैः कुरु मामस्व कृतायुसार्थवाहम् ॥ ३ ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच वैयामंकी-

मंतस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुस्फेष्टु चाजागरीत् ॥

वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुगं

लोकेऽभृद्यदुपत्तमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यदाः ॥ ४ ॥

महिनायकविः सोऽयं मन्दान्मानुजिवृक्षया ॥

व्याचष्टे कालिदासीयं कव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥

श्रीतृसिंहं नमस्कृत्य पाशुराममूर्तुना । गोविन्दशक्तिना गूढदीपीयं संप्रको-
ष्यते ॥ १ ॥ १ गणपतिस्वरूपं तैजः । २ कृपास्तिग्धैः । ३ धन्यधनिकम् ।
४ न्यायशास्त्ररूपम् । ५ अष्टादशपुत्राणादिरूपम् । ६ वानरकापालिकदत्ता-
त्रेयादितन्त्रमध्ये । ७ पातञ्जलभाष्यजलेषु । ८ सोऽदशवर्षेतिदिनेष्वपि
म्बन्विनानाम् । ९ रघुवंश-कुमारसम्भव-नेवदत्ताभिधम् ।

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ॥

चतुर्मुखोऽथ वा साक्षाद्भिर्दुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६ ॥

तथापि दक्षिणावर्तनायाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ॥

वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमाहि ॥ ७ ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमृच्छिता ॥

एषा सञ्जीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्याति ॥ ८ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ॥

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

इह हि खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः “ काव्यं यशसेऽर्थकृते
 व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ॥ सद्यः पग्निर्भूतये कान्तासंमिततयापदेश
 युजे ॥ ” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रमाणत्वात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां “का-
 व्यालार्पाश्च वर्जयेत्” इति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् रघुवं-
 शाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितोर्थावित्रपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेद-
 लक्षण फलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् “आशी-
 र्नामस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमु-
 खलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टश-
 ब्दार्थयोश्च “शब्दज्ञातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य बल्लभा । अर्थरूपं यदाखिलं धत्ते
 मुग्धेन्दुशेखरः ॥ ” इति वायुपुराणसांहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्त्व-
 दर्शनात्तत्प्रतिपत्तिसया तावैवाभिवाद्यते ॥ वागर्थविवेति ॥ वागर्थविवे-
 त्येकं पदम् । “ इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृ-
 त्तिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् ” इति नित्यसमासविभक्त्यलोपो । एवमन्य-
 त्वापि द्रष्टव्यम् । वागर्थविव शब्दार्थाविव संसृक्तौ । नित्यसंबन्धावित्यर्थः ।
 नित्यसंबन्धयोरुपमानत्वेनोपादनात् “नित्यः शब्दार्थसंबन्धः” इति मीमां-
 सकाः । जगतो लोकस्य । पितरौ माता च पिता च पितरौ “ पिता मत्रा ”
 इति द्वन्द्वकशेषः । ‘मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ । ’
 इत्यमरः । एतेन शिवाशर्वयोः सर्वजगज्जनकतया विशिष्टचमिष्टार्थप्रदान-

शक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती “तस्याप-
त्यम् ” इत्यणप्रत्यये “टिड्ढाणञ् ” इत्यादिना ङोप् । पार्वती च परमेश्वरश्च
पार्वतीपरमेश्वरी । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यांहितत्वादल्पा-
क्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । अथ वा पार्वतीं पिपतीति पार्वतीपरः,
माया ईश्वरः मेश्वरः पार्वतीपरश्च मेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ तौ । किंवा-पार्वतीं
पातीति पार्वतीपः, रमाया ईश्वरः रमेश्वरः, पार्वतीपश्च रमेश्वरश्च पार्वतीपर-
मेश्वरौ । तौ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थम् । वन्देऽभिवाद्ये ।
अत्रोपमालङ्कारः स्फुट एव । तयोक्तम्-“स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संपन्नेन च धर्म-
तः । साम्यमन्येन वप्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥ ” इति । प्रार्थिकश्चोपमा-
लङ्कारः कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्भगवत्स्य काव्यादौ प्रयो-
गाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्-शुभदो मो भूमिमयः” इति । वकारस्य पूर्व
पाठेन तस्यासुतवजित्वात्प्रचयगमनादिसिद्धः ॥ १ ॥

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चालपविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

संप्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति श्लोकद्वयेन-क्व सूर्यप्रभव इति । प्रम-
वत्यत्मादिति प्रभवः कारणम् । “ऋद्वैरप्” । “अर्कतरि च कारके संज्ञायाम्”
इति साहुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क्व । अरवो विषयो ज्ञेयो-
ऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क्व । द्वा कश्चैव महदन्तरं सूचयतः ।
सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धानिरूपणं दूरा-
पस्तमिति भावः । तथाहिदुस्तरं तरीतुमशक्यम् । “ईपद्दुःसुषु ” इत्यादिना
खलप्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन ह्रस्वेन । ‘उडुपं तु ह्रस्वः कोलः’ इत्यमरः ।
अथ वा उडुपेन चर्मवन्नेन पानपात्रेण । ‘चर्मवन्नेदुडुपं प्रवकाष्ठं कर-
ण्डवद् ’ इति सज्जनः । तितीर्षुस्तरितुमिच्छुरस्मि भवामि । तरतेः सन्नन्ता-
दुप्रत्ययः । अरवसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्ष-
कथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तम्-“प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि
महत्तरः ” इति ॥ २ ॥

१ “अभ्याहितं च ” इति वार्तिकेन । २ “ अरवात्तरम् ” इति सूत्रेण ।
३ एतेन ‘उपमा कालिदासस्य’ इति एतत्कविनिष्ठोऽयं विशिष्टो गुणः सूचितः ।
४ समग्रतया यथावृत्तं द्विविषयी कर्तुम् ।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्राहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

मन्द इति । किंच मन्दो मूढः 'मूढालपापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशी लोऽहं, प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादुद्राहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामनः खर्व इव 'खर्वो द्वस्वश्च वामनः' इत्यमरः । उपहास्यतामुपहासविषयताम् । "ऋहलोर्ण्यत्" इति ष्यत्प्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशोऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ॥

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवारित मे गतिः ॥ ४ ॥

मन्दश्चेत्ताह त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह-अथ वेति । अथ वा पक्षान्तरे पूर्वेः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीकयोदाभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन्सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनेकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण 'वज्रं स्वस्त्री कुलिशश्चक्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः संचारोऽस्ति । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सोहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः सोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह-सोऽहमिति । सोहम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' इत्युत्तरेण नवमश्लोकस्थेन संबन्धः । किंविधानां रघूणामित्यत्रोत्तरोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः । "आह् मर्यादाभिर्विध्योः" इत्यव्ययीभावः । शुद्धानाम् । "सह सुपा" इति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानाम् । निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयमा फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धकार्योत्तमानामिति चार्थः । आसमुद्रं विद्धे इत्याह । मणौ वज्रसमुत्कीर्णे । आसमुद्रं विद्धे ।

वर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राडोऽभिविध्यर्थत्वं
द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्धचभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथाऽपराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

यथाविधीति ॥ विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । “अव्ययं विभक्तिसमीप”
इत्यादिनाव्ययीभावः । तथा हुतशब्देन “सह सुपा” इति समासः । एवं ‘य-
थाकामार्चित’ इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्रयो यैस्तेषाम् ।
यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य-
दण्डो येषां तेषाम् । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् ।
चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिनात्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वः ।
दीने विवक्षितानि ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागायेति ॥ त्यागः सत्पात्रे विनियोगस्तस्मै । ‘त्यागो विहापितं दानम्’
इत्यमरः । संभृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय । सत्याय मित-
भाषिणां मितभाषणशीलानाम् । न तु परामवाय । यशसे कीर्तये । ‘यशः
कीर्तिः समज्ञा च’ इत्यमरः । विजिगीषूणां विजेषामिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्र-
हाय । प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभो-
गाय । अत्र ‘त्यागाय’ इत्यादिषु “चतुर्थी तदर्थार्थे” इत्यादिना तादृश्यं च-
तुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकाच्चतुर्थी । गृहैर्देरिमेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधि-
नः । ‘दारेष्वपि गृहाः’ इत्यमरः । ‘जाया च गृहणी गृहम्’ इति हल-
युधः । ‘मेधसंगमे’ इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं, सत्य-
चनत्वं, यशःपरत्वं, पित्राणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्याना यौवनेविषयोपिणाश् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तदुत्पजाम् ॥ ८ ॥

१ ‘योग्यतात्रीप्तापदार्थान्तिकृत्तिलाडश्यानि’ इति चतुर्थ्यान्तरगतपदार्था-
नतिक्रमरूपेण यथा-शब्दस्यन्ययभावः ।

शैशव इति॥ शिशोर्भावः शैशवं-वाच्यम् । “प्राणमृजातिवयोवचनोद्वात्र” इत्यादिनाऽञ्प्रत्ययः । ‘शिशुत्वं शैशवं वाच्यम्’ इत्यमरः । तस्मिन्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचार्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । ‘तारुण्यं यौवनं समे’ इत्यमरः । तस्मिन् वयसि विषयैपिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । “द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” इति वुञ्प्रत्ययः । ‘वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि’ इति विश्वः । संवातार्थेऽत्र “वृद्धाच्च” इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् । तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगे परमात्मध्यानेन । ‘योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । तत्तुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजस्तेषां तनुत्यजां देहत्यागिनाम् । ‘कायो देहः छिनत्सोऽन्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ इत्यमरः । “अन्येभ्योऽपि ष्यते” इति क्तिप् । एते संन्यासाश्रमो विवक्षितः ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्बिभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥ (कुलकम्)

रघूणामिति॥सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्बिभवोऽपि स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः । कर्णं नम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादिन्वात्कर्मण्यण् । “क्रियार्योपपदस्य” इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धे वक्ष्ये ॥ ९ ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदस्यक्तिहेतवः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिक्लापि वा ॥ १० ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरिक्षार्थं सन्तः प्रार्थयते॥ तमिति ॥ तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेहेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथा हि । हेम्नः सुवर्णस्य विशुद्धिनिर्दोषस्वरूपं श्यामिक्लापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वाग्नी संलक्ष्यते । नान्यत्र । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति भावः ॥ १० ॥

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

वर्ष्यं वस्तूपक्षिपति ॥ वैवस्वत इति ॥ मनस ईषिणो धीराः । विद्वांस इति । वत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः ये च वेदे च' इति विश्वः । प्रणव ऊँकार इव । महीं क्षियन्तीशत इति हीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षिधातोरेश्वर्यार्थोक्किप् तुनागमश्च । तेषामाद्य गादिभूतः । वैवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान् वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

तदन्वये इति ॥ शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमात् तस्मिन्शुद्धिमति तदन्वये अस्य मनोरन्वये वंशे । 'अन्वयायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति इलायुधः । अतिज्ञेयत्वं शुद्धिमाशुद्धिमत्तरः । "द्विवचनविभक्त्यापदयोः" इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्द्र राजश्रेष्ठः "उन्मिन्ते व्याप्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति समासः । क्षीरनिधाविन्दुविव प्रसूतो जातः ॥ १२ ॥

व्यूढोरत्को वृषरत्नधः शालप्रांशुसहाधुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

त्रिभिः श्लोकेष्वशीप विहितं ॥ व्यूढोरत्क इति । व्यूढ विपुलसुरो यन्त्र स व्यूढोरत्कः । "उरःप्रभृतिभ्यः कश्" इति कश् । व्यूढो विपुलं मद्रं रत्नधः समं वरिष्ठं च इति यद्वयः । वृषस्य रत्नध इत् रत्नधो यस्य न तथा । सहास्यमानं शर्यादिनेसरसद्वहोषी पशुवैहिः । शालो वृत् इत् प्रांशुसहाधुजः शालप्रांशुः । "प्रांशुः शालः शालः सहाधुजः सहजः" इति यद्वयः । 'उजःप्रांशुवोऽवोऽपिवास्तुते' इत्यमरः । महासुजी महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वस्वाम्यत्वं कर्मक्षमं देहमश्रितः आतः क्षात्रः क्षात्रसंयन्ती धर्म इत् क्षिप्यः । सतिमान्प्रकृत इत् क्षिप्य इत्क्षिप्येत् ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्या मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वेति ॥ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकवलेन । 'सारे वले स्थिरांशे च' इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण । 'आत्मा देहे धृती जीवे स्वभावे परमात्मानि' इति विश्वः । मेरुरिव । उर्वी क्रान्त्याक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । "अष्टाभिश्च सुन्द्राणां मात्राभिर्निमित्तो नृपः । तस्मादभिभवत्येव सर्वभूतानि तेजसा ॥ " इति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशाग्म्य आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेति ॥ आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स वभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्वाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमेति ॥ भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशूलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयश्वाभिगम्य आश्रयणीयश्च वभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वित्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

रेखामात्रमिति ॥ नियन्तुः शिक्षकस्य सायेश्च तस्य दिलीपस्य संवन्धिन्यो नेमीनां चक्रवाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः । 'चक्रवारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रं रयाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।'

त्यमरः । प्रजाः आ मनोः । गनुमारम्येत्यभिनिधिः । पदद्वयं चैतत् ।
 आसास्य विभाषितत्वात् । क्षुण्णादभ्यस्तात्प्रहृताच्च वर्त्मन आचारपद्धतेर-
 चनश्च । परमधिकम् । इतस्तत् इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखास्रात्रं
 ज्ञाप्रमाणम् । ईपदपीत्यर्थः । “प्रमाणे द्वयस्रजः” इत्यादिना मात्रद्वयप्रत्ययः ।
 इशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतियुर्नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसारधिप्रेषिता
 येनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जेहुरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

प्रजानामिति ॥ स राजा प्रजानां भूत्यै अर्थाय भूत्यर्थं वृद्धचर्यमेव । “अ-
 त सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” इति नित्यसमासः ।
 ण्यक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो वलिं पठांशरूपं करमग्रहीत् ।
 आग्नेयः करो वलिः इत्यमरः । तथाहि । रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्तव्यं
 चया तथा सहस्रगुणं सहस्रघोत्स्रष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् ।
 समञ्चादत्ते गृह्णाति । ‘रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विपरोमयोः ।
 ज्ञारादौ द्रवे दीर्घे देहधात्वम्हणारदे ॥’ इति विश्वः ॥ १८ ॥

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वङ्गुष्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

संप्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह ॥ सेनेति ॥
 तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गवदम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरणं
 भूय । छत्रचानरादितुल्यमभूदित्यर्थः । “पुंसि संज्ञायां षः प्रायेण” इति वप्र-
 थयः । “छादेषोऽह्युपसर्गस्य” इत्युपधाद्भवः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु सा-
 त्तं द्वयमेव । शास्त्रेष्वङ्गुष्ठिताऽव्याहता बुद्धिः । ‘व्याहता’ इत्यपि पाठः ।
 व्याहतातारोपिता मौर्वी ज्या च । ‘मौर्वी’ ज्या शिक्षिनी गुणः इत्यमरः ।
 गीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारोङ्कितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

ते । त्यागे वितरणे सस्यपि श्लाघाया विकृत्यनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह
 नुः-“ न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ” इति । इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो मुनेर्वि-
 द्वैर्मानादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः
 । दरा इवाभूवत् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानेन, वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह ॥ अना-
 कृष्टस्येति ॥ विषयैः शब्दादिभिः । ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया त्वमी-
 त्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पार-
 न्तं दृश्यतः । दृशोः कानिप् । धर्मे रतिर्यस्य तस्य । राज्ञो जरसा जरसा
 ना । ‘विच्छसा जरा’ इत्यमरः । “पिद्धिदादिभ्योऽङ्गुः” इत्यङ्प्रत्ययः ।
 जराया जरसन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः । वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् । तस्य
 नोऽवृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या
 नतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नाथरतु चतुर्विधवृद्धत्वमिति ज्ञात्वा अनाकृष्टस्य
 यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानेत्यत्रोच्यते ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणेऽपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

प्रजानामिति ॥ प्रजायन्त इति प्रजा जन्मः । “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति
 प्रत्ययः । ‘प्रजा रम्यरसततो जने’ इत्यमरः । तासां विनयस्य शिक्षाया
 तपसात्परिपात्रं । संन्यासोपवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्र्यहेतुभ्यस्तृणत् ।
 साधिवारणदिति यावत् । भरणोऽङ्गप्रत्ययः । विनयः सत्-
 ये । स राजा पितरभूत् । तासां प्रजानां पितरस्तु जन्महेतवो जन्मनाशयता-
 ः । वेदवृद्धत्वात् एवम्भूवत् । जन्मनाश एव विदुषां त्यागः । सदा
 शशरक्षणादिव एव स एव जन्महेतुः । तस्मिन्निवृत्तत्वात्पदेः । अनाकृष्ट-
 प्रसवः पितृपिता मरुत् प्रसवः” इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दृज्यान्परिणतुः प्रभूतये ।

अप्यर्थकामो तत्पारतां धर्मं स्व नर्त्तापिनः ॥ २५ ॥

१. एतत्पर्यायं वृद्धत्वं ज्ञानेन वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह ॥ अना-
 कृष्टस्येति ॥ विषयैः शब्दादिभिः । ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया त्वमी-
 त्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पार-
 न्तं दृश्यतः । दृशोः कानिप् । धर्मे रतिर्यस्य तस्य । राज्ञो जरसा जरसा
 ना । ‘विच्छसा जरा’ इत्यमरः । “पिद्धिदादिभ्योऽङ्गुः” इत्यङ्प्रत्ययः ।
 जराया जरसन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः । वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् । तस्य
 नोऽवृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या
 नतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नाथरतु चतुर्विधवृद्धत्वमिति ज्ञात्वा अनाकृष्टस्य
 यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानेत्यत्रोच्यते ॥ २३ ॥

प्रजानामिति ॥ प्रजायन्त इति प्रजा जन्मः । “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति
 प्रत्ययः । ‘प्रजा रम्यरसततो जने’ इत्यमरः । तासां विनयस्य शिक्षाया
 तपसात्परिपात्रं । संन्यासोपवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्र्यहेतुभ्यस्तृणत् ।
 साधिवारणदिति यावत् । भरणोऽङ्गप्रत्ययः । विनयः सत्-
 ये । स राजा पितरभूत् । तासां प्रजानां पितरस्तु जन्महेतवो जन्मनाशयता-
 ः । वेदवृद्धत्वात् एवम्भूवत् । जन्मनाश एव विदुषां त्यागः । सदा
 शशरक्षणादिव एव स एव जन्महेतुः । तस्मिन्निवृत्तत्वात्पदेः । अनाकृष्ट-
 प्रसवः पितृपिता मरुत् प्रसवः” इति ॥ २४ ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह ॥ तस्येति ॥ संवृतमन्त्रस्य च
विचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भृशो
मुखरागादिआकारः । इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । 'इङ्गितं हृ तो
वो वहिराकार आकृतिः' इति सञ्जनः । गूढे आकारेङ्गिते यस्य । सः तत्र
पलाङ्गमपरम्परया मुखरागादिलिंगैर्वा तृतीयांगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारम्भः
इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः प्रागित्यव्ययेन पूर्वजनमोच्यते । तत्र मन्त्र
प्राक्तनाः । "सायंचिरं प्राङ्गे" इत्यादिना टञ्प्रत्ययः । संस्काराः पूर्वजन
वासना इव । फलेन कार्येणानुमेया अनुमातुं योग्या आसन् । अत्र चाज्य
वल्क्यः—“मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुराक्षितम् । कुर्याद्यथा तत्र वि
कर्मणामाफलोदयात् ” ॥ इति ॥ २० ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नुराददे सौर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह ॥ जुगोपेति ॥ अ
त्रस्तोऽभीतः सन् । 'त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः । त्रासोपाधि
मन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शारिं जुगोप रक्षितवान् ।
अनातुरोऽरुण एव धर्मं सुकृतं भेजे । अजितवानित्यर्थः । अगृध्नुर्गर्धनशील
एवार्थमाददे स्वीकृतवान् 'गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णवसर्ग
लोलुपलोलुभा ।' इत्यमरः । "त्रसिगृधिधृपिक्षिपेः क्तुः " इति क्तुप्रत्ययः
असक्त आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तस्मिन्राज्ञि साहचर्यमासीदित्याह ॥ श
इति ॥ ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं बाह्यनियमनम् । यथाह काम
कः—“नास्योपतापि वचनं मौनं व्रतचारिण्युता” । इति । शक्तौ शक्तिः शान
त्येऽपि क्षमापकारसहनम् । अत्र चाणक्यः “शक्तानां भूपणं क्षमा

ति । त्यागे वितरणे सत्यापि श्लाघायाः विकृत्यनस्य विपर्ययोऽभाहः । अत्राह
नुः—“न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ” इति । इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्वि-
द्वैर्मानादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः
गदरा इवाभूवत् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानेन, वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह ॥ अना-
कृष्टस्येति ॥ विषयैः शब्दादिभिः । ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी’
इत्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पार-
न्तं दृष्टवत् । दृशोः कानिच् । धर्मे रतिर्यस्य तस्य । राज्ञो जरसा जरया
ना । ‘विरुद्धा जरा’ इत्यमरः । “पिच्छिदादिभ्योऽङ्” इत्यङ्प्रत्ययः ।
जराया जरसन्यतरस्यान्” इति जरादेशः । वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् । तस्य
नोऽवृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या
ानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नाथेस्तु चतुर्विधवृद्धत्वमिति ज्ञात्वा अनाकृष्टस्य
थादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्पुक्तानीत्यनेचत् ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्ररणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

प्रजानामिति ॥ प्रजायन्त इति प्रजा जनाः । “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति
प्रत्ययः । ‘प्रजा स्यात्संततो जने’ इत्यमरः । तासां विनयस्य शिक्षाया
ाधानात्कर्षणात् । संन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्रयहेतुभ्यश्चाणात् ।
गणत्रिवारणादिति यावत् । भ्रष्टावृत्तपानादिभिः पोषणादपि । अपिः समु-
त्ये । स राजा पिताभूत् । तासां प्रजानां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्ता
ः केवलमुत्पादकः एवाभूवत् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा
गुणरक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्निवृत्तव्यपदेशः । आहुश्च स्मृ-
काराः “स पिता यस्तु पोषकः” इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दञ्जान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

१ एतत्प्रणीतगुणेश्चैका सविस्तरापि खण्डित्वेपलभ्यते । २ चौर-
गहसिकादिभ्यः ।

स्थित्या इति ॥ दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । तदर्हतीत्यधिकारस्येन “^{दण्ड्या}भ्यो यः” इति सूत्रेण यप्रत्ययः । “अदण्ड्यान्दण्डयनराजा दण्ड्यां वा”
दण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ ” इति शास्त्रवचन-
तान्दण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः प्रसूतये संतान-
यव परिणेतुर्दारान्परिमृक्ततः । मनीषिणो विदुषः । दोषज्ञस्येति यावत् ।
ज्ञान्विपश्चिदोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी इत्यमरः ।
दिष्टीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ । अस्तैर्लङ् । अर्थकामसाधन-
दण्डविवाहयोलोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि
जोपनामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोभूदित्यर्थः । आह च गौतमः—“न पूर्वा-
मध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः । तेषु धर्मो-
स्यात् ॥” इति ॥ २२ ॥

दुदोहं गां स यज्ञाय सस्याय मववा द्विवम् ।

संपद्भिर्निमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २३ ॥

दुदोहेति ॥ स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोहं करग्रहणेन रिक्त-
चकारेत्यर्थः । मववा देवेन्द्रः सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह ।
लोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः । “क्रियार्थोपपदस्य” इत्यादि-
यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ संपद्भौ विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां
भुवनद्वयं दधतुः पुपुपतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुषो-
त्यर्थः । उक्तं च दण्डनीती ॥ “राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम्
श्रीणिषो भववाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥” इति ॥ २३ ॥

न क्लिप्तानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यज्ञः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतो तस्करता स्थिता ॥ २४ ॥

नेति ॥ राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्भ्येभ्यश्चातुस्तस्य राज्ञो यज्ञो नानुय-
क्षित नानुचक्रः स्रष्टु । कुतः । यद्यस्मान्कारणात्तस्करता चार्थं परस्वेभ्य-
परधनेभ्यः स्वविषयसूत्रेभ्यो व्यावृत्ता मनी श्रुतो वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्त-
अनहर्षान्तराभावत्तस्करशब्द एवापहत इत्यर्थः । अथ वा । “अत्यन्त-
त्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति द्वि” इति नक्षत्रेण शब्दे स्थिता स्फुरिता न
स्वप्नपतेऽस्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

द्वेष्योपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोप्यासीदंगुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

द्वेष्य इति ॥ शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिण औषधं यथौ-
षधम् । तस्य संमतोऽनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोऽपि । प्रेमास्पदी-
पि उरगक्षता सर्पदंष्ट्रांगुलीव । “छिन्द्याद्वाहूमपि दुष्टमात्मनः” इति न्या-
यः । न्यान्य आसीत् तस्य शिष्ट एव कन्दुदुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

तं वैधा विदधे दूतं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्वं तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह ॥ तमिति ॥ वैधाः श्रष्टा ‘त्रया प्रजापतिवैधाः’
परमरः । तं विक्रीपन् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः काण्यसामग्री । महा-
ानां पृथिव्यादीनां यः समाधिस्तेन महाभूतसमाधिना विदधे ससर्ज । नूनं
म् । इत्युत्प्रेक्षा । तथाहि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणा स्वपत्न्यादिमहाभूतगुणव-
परार्थैः परमप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ताः आसन् महाभूत-
रोपमानेन “कारणगुणः कार्यसंज्ञामानि ” इति न्यायः सृष्टितः ॥ २९ ॥

स वेलावप्रवलयं परिशीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनासुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

स इति ॥ स विक्रीपः । वेलाः समुद्रकूलानि । वेलाः समुद्रकूलानि वेलाः
हेऽपि वारिधिः इति विश्वनांता एव वप्रवलयः प्राकारवैष्टनानि यस्यास्ता-
। ‘त्याज्यो वदमद्वियात् । प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः’
परमरः । परितः खातं परित्वा दुर्गवैष्टनम् । ‘खानं खयं तु परित्वा’ इत्यमरः ।
अन्येष्वपि दृश्यते इत्यत्र पिश्वद्वात्खनेऽप्रत्ययः । अपरित्वाः परित्वाः यथा
नयमानाः भवन्ति तथा कुताः परित्कीकृताः नागरा यस्यास्ताम् । अस्त-
ति त्रिवैः । अविद्यमानस्यस्य राज्ञः शासने यथास्तानन्यशासनसुर्वी-
कपुरीमिव शशास अनन्यशासेन शासितव इत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ अत्रव्ययीभावः समाप्तो न शक्यः । यथाद्वन्द्वस्य सादृश्यार्थकत्वात् ।
यथाऽसादृश्ये इत्यनुशासनात् । २ ह्यन्वसिद्योने सम्पद्यतेति चिः ॥
इति सूत्रेण ।

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्येति ॥ तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा । “सप्तम्यां जनेडेः इति डप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दाक्षिण्यं परचन्द्रानुवर्तनम् । “दक्षि- सरलोदारपरचन्द्रानुवर्तिपु’ इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धम् । तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणारूढ्या पत्नीवि । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् । अत्र श्रुतिः ॥ “यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसः” इति । “दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिग्रह” इति च ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यापि ।

तया मैने मनास्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

कलत्रवन्तमिति ॥ वसुधाधिपः । अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यापि । मनास्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वधक्षमयेत्यर्थः । तया लक्ष्म्या दक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मैने । ‘कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

तस्यामिति ॥ स राजा आत्मानुरूपायां तस्याम् । आत्मनो जन्म यस्या सावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा आत्मनो जन्मानि पुत्ररूपेणोत्पत्ती समुत्सुकः सन् “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तेर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय याषयामास ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

संतानार्थायेति ॥ तेन दिलीपेन । सन्तानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै सन्तानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥ ३४ ॥

सेव्यमानो सुखरूपर्षः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणुत्किरैर्वातेराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

सेव्यमानाविति । पुनः कथंभूना । सुख' शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शा येषां
शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतस्निहस्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सर्जतरुः स्मृतः
शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः । "इगुपधजा" इत्यादिना
कप्रत्ययः । पुष्परेणुनामुत्किरास्तैराधूता मान्द्यादीपस्कम्पिता वनराजयो
र्वातेः सेव्यमानो ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

पद्भजसंवादिनीःकेका द्विधा भिन्नाः शिखाण्डभिः ॥ ३९ ॥

मनोऽभिरामा इति ॥ रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेवध्वानिशंकयोत्रमितमुखै
त्यर्थः । शिखाण्डभिर्मयूरीद्विधा भिन्नाः शुद्धविद्धतभेदेनाविष्कृताभ्या
पुताच्युतभेदेन वा पद्भजा द्विविधः । तस्मादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना
इत्युच्यन्ते । अतएवाह पद्भजसंवादिनीरिति । पद्भ्यः स्थानेभ्यो जातः पद्भज
तदुक्तम्- "नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । पद्भ्यः संजायते
स्मात्तस्मात्पद्भज इति स्मृतः ॥ " इति । स च तन्त्रीकण्ठजन्ता स्वरविशेष
'निपादर्पभगान्धारपद्भजमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता
स्वराः ॥ ' इत्यमरः । पद्भजेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन- "प
मयूरो वदति " इति मनोभिरामा मनसः प्रियाः के मूर्ध्नि कायन्ति च
न्तीति केका मयूरवाण्यः । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । ताः केका
शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥ ३९ ॥

परस्परशिक्षितादृश्यमदूरोञ्जितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्वद्वद्विषु ॥ ४० ॥

परस्परंति ॥ विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोञ्जितं वर्त्म येस्तेषु
स्यन्दनावद्वद्वद्विषु स्यन्दने रथ आवद्धा सञ्चिता द्वाष्टिनेषु येस्तेषु । 'द
ष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि' इति हल्लायुधः । कौतुकवशाद्ग्रा
ह्येष्वित्यर्थः । मृगश्च मृगाश्च मृगाः । "पुमान्त्रिया" इति द्वन्द्वेकशेष
द्वन्द्वेषु भिद्युनेषु । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । परस्परशिक्ष

सादृश्यं पश्यन्ती । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिल्लीषु
गेषु दिल्लीपाक्षिसादृश्यं च सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वित्वद्विरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्द्वादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धादिति ॥ श्रेणीबन्धात्पंक्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भ-
हिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । ' तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् ' इत्यमरः । तत्र
श्रेणीद्विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वाद्भिः कुर्वद्विरित्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जके-
शब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्ष्यम् । कलनिर्द्वादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः
सारसैः पक्षिविशेषैः । करणैः । क्वचिदुन्नमिताननौ ' सारसो भेदुनी कर्मी
गोनर्दः पुष्कराद्वयः ' इति याज्ञवः ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिर्ज्ञप्तिनः ।

रजोभिरस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवष्टनौ ॥ ४२ ॥

पवनरथेति ॥ प्रार्थनासिद्धिर्ज्ञप्तिनोऽनुकूलत्वदेव मनोरथसिद्धिमुच्यन्त्य
पवनस्यानुकूलत्वं द्रन्तव्यदिग्भिस्तुस्तत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्पृष्टा अलका
देव्या वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो यथोक्तौ तथोक्तौ । " शिरसा वेष्टनशोभिना
सुतः " इति अष्टमसर्गस्थद्वादशश्लोके वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिग्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीष्विति ॥ सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं भूमिसंपदनेन शीतलं स्वनि-
श्वासानुकर्तुं शीलमरथेति तं स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोर्गच्छ-
सीषुंजनातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिग्रन्तौ प्रार्थना
गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यञ्चनाम् ।

अमोघाः प्रातिगृहन्तावर्ष्यानुपदमाज्ञिपः ॥ ४४ ॥

१ इत्युक्तवत्तराजैरेऽभेदुन्नमिताननौ कार्यसिद्धिनात्मनिहित

सादृश्यं पश्यन्ती । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिल्लीपो
मृगेषु दिल्लीपाक्षिसादृश्यं च सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्त्राद्भिरस्तम्भां तोरणत्रयम् ।

सारसैः कलनिर्वाहैः क्वचिदुग्रमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धादिति ॥ श्रेणीबन्धात्पंक्तिबन्धनादेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भ-
रहिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । ' तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् ' इत्यमरः । तत्र
या न्यधिरच्यते तां तोरणत्रयं वितन्त्राद्भिः कुर्वद्भिरित्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जके-
वशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्ष्यम् । कलनिर्वाहैरेव्यक्तमधुरध्वनिभिः
सारसैः पक्षिविशेषैः । करणैः । क्वचिदुग्रमिताननौ ' सारसो मधुनी कामी
गोनर्दः पुष्कराह्वयः ' इति याज्ञः ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिरतुरगोत्कीर्णरसृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

पवनस्येति ॥ प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिमुच्यते
पवनस्यानुकूलत्वाद्भ्रन्तव्यदिग्भिस्तुरगत्वात् । तुरगोत्कीर्णं रजोभिरसृष्टा अलका
देव्या वेष्टनमुष्णीष च रासा ययोस्तौ तयोस्तौ । " शिरसा वेष्टनशोभिना
सुतः " इति अष्टमसर्गस्य षडश्लोके दृश्यते ॥ ४२ ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोद्गमुपजिग्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीष्विति ॥ सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं भूमिसंघटनेन शीतलं स्वनि-
श्वास्तमहर्कुं शीलमस्येति तं स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोः समृद्ध-
शीपुंसजातीयतदुक्तम् । अरविन्दानामामोद्गमुपजिग्रन्तौ प्रागेन
गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्वात्मविमृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वताम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ष्यानुपदमाज्ञिपः ॥ ४४ ॥

१ इत्युनवसन्तराज्ञिपेऽभिहृतपवनस्य कर्षसिद्धिः स्वनिभिहितम्

ग्रामेष्विति ॥ आत्मविमृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूषो नाम संस्कृतः ।
दारुस्तम्भादेशेपः । यूषा एव चिद्धानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोवाः स
यज्वनां विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । "युष
निष्" इति ङानिप्रत्ययः । आशिष आशीर्वादान् । अर्घ्यः पूजाविधि
तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । "पादार्याभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः । 'पद् तु नि
मर्थार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक्
कारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदम् । 'प
दर्थे ऽध्ययीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं ह्यीबमव्ययम्' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

(कुलकम्)

हैयंगवीनमिति ॥ ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वशुभ्रवम
'तत्तु हैयंगवीनं यद्वचोगोदोहोद्भवं घृतम् ।' इत्यमरः । "हैयंगवीनं संज्ञा
म्" इति निपातः । तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्वोपवृद्धान् । 'घोष स
पल्ली स्यात्' इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ
"दुह्यान्" इत्यादिना पृच्छन्तौ द्विकर्मकत्वम् ॥ ४५ ॥

काप्यभिरुष्या तयोरासिद्रजतोः शुद्धवेपयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

काप्यभिरुष्या तयोरासिद्रजतोः शुद्धवेपयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादि
पयोः हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति काप्यभिरुष्याभिः
शोभासीत् । 'अभिरुष्या नामशोभयोः' इत्यमरः । "आतश्चोपसर्गे क
इति कप्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्र
सोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।

आपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

१ "अव्ययं विभक्ति—" इत्यादिना सूत्रेण । २ तात्पर्यं तात्पर्यं तात्पर्यं तात्पर्यं
न्यायेन मन्त्राः क्रौञ्चतीत्यादिवहोपशब्देन घोषस्थग्रहणम् ॥ एवं च ना
घोषस्थेषु भिद्येषु वृद्धाः तान् घोषवृद्धानिति समासः ।

तत्तदिति ॥ प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । योग्यदर्शनीय
 यर्यः । भूमिपतिः दिल्लीपः पत्न्ये तत्तद्वृत्तं वस्तु दर्शयर्ह्येधितमतिदाहितम-
 ष्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः ।
 इं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्त्रित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वमूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

स इति ॥ दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तर्हीक्तः । श्रान्तवा-
 नो दूरोपगमनात्कृान्तयुगयः । महिष्याः सखा महिषीसखः । “राजाहः सखि-
 यष्टु” इति ट्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं
 तयं काले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप । पुषादि-
 वावद् ॥ ४८ ॥

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यत्तैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

तमाश्रमं दिशिनिष्ठि ॥ वनान्तरादिति ॥ वनान्तरादन्तरमाह्वनादुपावृत्तैः ।
 नृत्यावृत्तैः समिधश्च कुशाश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफ-
 लाहराः तैः । “आङ्किताच्छील्ये ” इति हस्तेराड्पूर्वादिच्प्रत्ययः । लट्-
 ष्येर्दर्शनायोग्येराग्निभेर्वतानिर्द्वैः प्रत्युद्यत्ताः प्रत्युद्गताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमा-
 णम् । “प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यन्ति” इति श्रुतेः । यथाह
 “कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति
 सशकलान्दारूनिवाहरन् ।” इति ॥ ४९ ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

आकीर्णमिति ॥ नीवारानां भाग एव भागधेयौऽङ्कः “भागत्पनान्मभ्यो
 धेयः” इति तूजात्त्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । नस्पष्टेचितैः । अत एवोत्तजनां
 षण्शालानां द्वाररोधिभिर्हार्गोधैर्मृगैः । ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव आकीर्ण
 व्यासन् ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभित्तक्षणाञ्जितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

तमिति ॥ मुनिर्वसिष्ठः । अतिथ्यथेमातिथ्यम् । “अतिथ्यर्थः प्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया आतिथ्याक्रिया तथा शांति रयक्षोमेज यश्चमः स यस्य स तं तयोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् । मुनिर्वसिष्ठः । तं दिल्लीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्येव यद्यापि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजाजकर्मवचनः तथाप्यत्र वचनः । “उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वंगेषु” (श्लो० ६०) इत्युक्तमित्येव तथाह मनुः “स्वाश्रमास्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डो तथा सुहृत् । सैतानि स्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते ॥” इति । तत्र “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमशौच्यमेव च ॥” इति सत्यपि तस्य राज्ञो महाभुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृतश्चेत्यर्थः । अत एवोक्तम् ‘राज्याश्रममुनिम् ॥ इति ॥ ५८ ॥

अथार्थनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथेति ॥ अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वरः श्रेष्ठः । “यतश्च निर्धारणम्” इति पद्यो । अर्थपती राज्यार्थनिधेस्तस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽर्थ्यामर्थादनपेताम् । “धर्मं यथैतन्नापेते” इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथ रित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति यथाह कामन्दकः “त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । पूर्वोहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकर्माधिकम्” इति ॥ ५९ ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

उपपन्नमिति ॥ ह गुरो ! सप्तस्वंगेषु स्वाम्यमात्यादिषु । ‘स्वा यद्दत्तकोशराष्ट्रदुर्गवर्लानि च राजाङ्गानि’ इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नमेव नन्वधारणे । ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु’ इत्यमरः । कथमित्यत्राह । यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्मिक्षादीनाम् पीणां मनुष्येभ्य आगतानां चोरभयादीनाम् । उभयत्रापि “तत आ इत्यण् । “दिद्वाणञ्” इत्यादिनाणन्तत्वात् ङीप् । आपदां व्युत्पत्तिं प्रतिहर्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः “हुताशनो जलं

मरणं तथा । इति पञ्चविधं देवं मानुषं व्यसनं ततः ॥ अयुक्तकेभ्यश्चो-
पेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपातिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥ ”

॥ ६० ॥

तव मंत्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

त्र मानुषापत्प्रतीकारमाह । तवेति । दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिः ।
न्कृतवान्मन्त्रकृत् । “ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्तः ” इति क्रिप् । तस्य
कृतः मन्त्राणां प्रयोज्यस्तव मन्त्रैः । कर्तृभिः । दृष्टं प्रत्यक्षं यच्छक्ष्यं
त्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव सम-
किमेभिः पिष्टपेयकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । ‘ प्रत्यादेशो निरा-
ः ’ इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोपिणाम् ॥ ६२ ॥

संप्रति देविकापत्प्रतीकारमाह ॥ हविरिति ॥ हे होतः । त्वया विधिवद-
जावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकम् । कर्तृ । अवग्रहो वसेप्रतिबन्धः । “ अव-
ःो वर्षप्रतिबन्धे ” इत्यञ्प्रत्ययः । ‘ वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्रहावग्रहौ समौ ’
मरः । तेन विशोपिणां विशुष्यतां सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सस्या-
पजीवयतीति भावः । अत्र मनुः “ अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपति-
। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ” इति ॥ ६२ ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

पुरुषायुषेति ॥ आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमि-
र्यः । “ शतायुर्वै पुरुषः ” इति श्रुतः । “ अचतुर्गविचतुर ” इत्यादिमूत्रेणा-
प्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजी-
न्यः । निरातङ्का निर्भयाः । ‘ आतङ्को मयमाशङ्का ’ इति हलशुभः । निरी-
योऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तत्र व्रताध्ययनसं-

१ अत्र ‘ वृष्टिरिति काचित्पाठः परन्तु वेदाऽपौरुषेयतया न स उक्तः ।

पत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसंपात्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः ।
वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । " ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः " इत्यचप्रत्ययः । " अति-
नावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पडेता
स्मृताः ॥ " इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्ययैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः सपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

त्वयेति ॥ ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्त-
कारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत्र एव निरापदो व्यसनहीनस्य
संपदः सानुबन्धाः सानुत्पूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्यु-
स्युरेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

किं तु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्गीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह ॥ किं त्विति ॥ किंतु तवैतस्यां बध्वां स्तुषा-
याम् । 'बध्नीया स्तुषा चैव' इत्यमरः । अदृष्टा सदृश्यलुरूपा प्रजा येन
मां सद्गीपापि । रत्नानि सूत इति रत्नसूरपि । "सत्सूत्रिपद्मह" इत्यादि-
किप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अन्धान् रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेश-
दत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सू-
तम् ॥ ६५ ॥

नूनं सत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ नूनमिति ॥ सत्तः परं सदनन्तरम् । "पञ्चम्या-
सिद्ध" पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदद्वन्द्वप्रेक्षमाणा वंशोद्भवा वं-
शतरः । स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्त-
ताः श्राद्धे पितृकर्मणि । 'पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्र-
व्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति । नूनं सत्यम् । 'का-
प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्वैना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति
भावः ॥ ६६ ॥

१ अनेनास्य सार्वमीमत्त्वं सूचितम् ।

तयेति । हे विधातः हे ऋष्टः ! तथा संतत्या हीनमनपत्यं मान् । एत-
त्प्रेम्णा स्वयमेव । सक्तं जलसेकेन वर्धितं बन्ध्यमफलम् । 'बन्ध्योफलोऽप्य-
च' इत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्कथं न दूयसे न पी-
विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्यपीडं भगवन्तृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

असह्योति ॥ हे भगवन् ! मे ममान्त्यमृणं पतुं कर्मणम् । अनिर्वाणस्य स-
नरहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृती मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः । दन्ति-
गजस्य । अरुर्मर्म तुदतित्यरुंतुदं मर्मस्पृक् । 'त्रणोऽस्त्रियामर्मिमरुः' इ-
'अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक्' इति चामरः । " विध्वरुपोस्तुदः " इति खश्प्रत्यय-
"अरुर्द्विपत् " इत्यादिना मुमागमः । आलानं बन्धनस्तम्भमिव । ' आ-
बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तद्वेदि-
दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः । "निर्वाणोत्यानशयनान त्रीणि गजकर्माणि
इति पालकाव्ये । "ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पि-
लोकानां श्लोघरि त्वा परिव्रजेत् ॥ " इति स्मृतिः ॥ ७१ ॥

इस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधाना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

तस्मादिति ॥ हे तात ! तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि
कर्मणि लट् । तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्प्रकारणादिक्ष्वाकूणा-
क्ष्वाकुवंश्यानाम् । तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्-
दधानास्त्वदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे पष्ठी । " न लोक " इत्यादि-
कृद्योगे पष्ठीनिपेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा व्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृपिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

१ हे वासिष्ठ ! अत्र भगवच्छब्दो हि सर्वज्ञत्वेकवाचकः-यदुक्तमभियुक्तं
"उत्पत्तिं प्रलयं चैव आगतिं च गतिं तथा । वेत्ति विद्यामावेद्यां च भगवान्
उदीर्यते ॥ १ ॥ " इति । २ देवर्षिपितृणामृणानुक्रमेणान्तिमत्वात्
३ "ते तद्राजाः" इति सूत्रेण । ४ "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्
इति शास्त्रेण ।

तयेति । हे विधातः हे स्रष्टः । तथा संतत्या हीनमनपत्यं माम् । स्नेहा-
स्त्रेष्णा स्वयमेवासक्तं जलसेकेन धधितं बन्ध्यमफलम् । 'बन्ध्योफलोऽवकेशो-
च' इत्यमरः । आश्रमस्य वृशकं वृशपातमिव । पश्यन्कथं न दूयसे न परितप्यसे
विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेशस इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्यपीडं भगवन्तृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

असह्येति ॥ हे भगवन् ! मे ममान्त्यमृणं पतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्ज-
नरहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृती मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः । दन्तिनो
गजस्य । अरुर्मर्म तुदतित्यरुंतुदं मर्मस्पृक् । 'त्रणोऽस्त्रियामर्ममरुः' इति
'अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक्' इति चामरः । " विध्वरुपोस्तुदः " इति खश्प्रत्ययः ।
'अरुर्द्विषत्' इत्यादिना मुमागमः । आलानं बन्धनस्तंभमिव । ' आलानं
बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सोडुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदवेहि ।
दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः । "निर्वाणोत्यानशयनान त्रीणि गजकर्माणि "
इति पालकाव्ये । "ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृ-
लोकानां श्लोधि त्वा परित्रजेत् ॥ " इति स्मृतिः ॥ ७१ ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।

त्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधिना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

तादिति ॥ हे तात ! तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि ।
लट् । तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्प्रकारणादिश्वाकूणामि-
त्यनाम् । तद्द्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्त्व-
त्स्वपायताः । इश्वाकूणामिति शेषे षष्ठी । " न लोक " इत्यादिना
षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

१ हे वासिष्ठ ! अत्र भगवच्छब्दो हि सर्वज्ञत्वेकवाचकः-यदुक्तमभियुक्तेः
"उत्पात्तिं प्रलयं चैव आगतिं च गतिं तथा । वेत्ति विद्यामाविद्यां च भगवान्स
उदीर्यते ॥ १ ॥ " इति । २ देवर्षिपितृणामृणानुक्रमेणान्तिमत्वात् ।
३ " तं तत् " इति सूत्रेण । ४ " तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् "

अवजानासीति ॥ यस्मात्कारणान्नामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कार-
णान्मत्प्रसूतिं मम संततिननाराव्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यती-
ति सा सुरभिस्तां शशाप । शप 'आक्रोशे ' धातुः ॥ ७७ ॥

स शापो न त्वया राजन्न च सारायिना श्रुतः ।

नदत्प्राकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

कथं तन्मया न श्रुतमित्याह ॥ स इति ॥ हे राजन् ! स शापस्त्वया
श्रुतः । सारायिना च न श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह । क्रोडार्थमागता उद्-
मानो दान्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तयोक्ते आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्य-
व्येतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

इप्सितं तदवज्ञानाद्भिद्धि सागलमात्मनः ॥

प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

अन्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह ॥ इप्सितमिति ॥ तदवज्ञानात्
धेनोरवज्ञानादनमानादात्मनः स्वस्याप्सुमिष्टनीप्सितं मनोरथम् । अत-
स्तन्नात्र क इकारश्च । सागलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि तथाहि । इ-
पूज्या व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिवध्नाति ॥ ७९ ॥

हृदिपं दीविसवस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ॥

भुजंगपिहितद्वारं पातालमथितिष्ठति ॥ ८० ॥

तद्दिग्गजा नामाराव्यासि, सा वा कथंचिद्गगनिध्यतियया न की-
र्यन् ॥ हृदिप इति ॥ सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो-
विशेषो यस्य तस्य प्रचेतसा वरुणस्य हृदिपं कथ्याग्यादिहृदिर्यं भुजंग-
द्वारं तद्वरुणद्वारं ततोऽप्यदेहं पातालमथितिष्ठती पाताले तिष्ठति ॥
“ अथिदं इत्यानीं कर्म ” इति पातालद्वारस्य कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

मुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आगवय सपन्नाकः प्रीता कामदुवा हि सा ॥ ८१ ॥

अवजानासीति ॥ यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः क-
णान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेन्नयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यती-
सा सुरभिर्त्वां शशाप । शप 'आक्रोशे ' घातुः ॥ ७७ ॥

स शापो न त्वया राजन्न च साराथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

कथं तन्मया न श्रुतमित्याह ॥ स इति ॥ हे राजन् ! स शापस्त्वया
श्रुतः । साराथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह । क्रोडार्थमागता पद-
मानो दान्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तयोक्ते आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्य-
स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

ईप्सितं तद्वज्रानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ॥

प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह ॥ ईप्सितमिति ॥ तद्वज्रानात्स-
थेनो(वज्रानादपमानादात्मनः स्वस्याप्नुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् । आत्मे-
सन्नन्तात् क्त ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि तथाहि । पूज-
पूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिवध्नाति ॥ ७९ ॥

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ॥

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

तांहे गत्वा तामाराधयामि, सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्त-
दयाह ॥ हविष इति ॥ सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो-
विशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो वरुणस्य हविषे दद्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपि-
तद्वारं भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठती-
“ अविशीइस्यासां कर्म ” इति पातालशब्दस्य कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

ताह का गतिरिदयत आह ॥ सुतामिति ॥ तस्याः सुरभेरियं तदीया-
सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नी-
सुत । “ नदृतश्च ” इति कप्प्रत्ययः । आराधय । हि यस्मात्कारण-
प्रीता तुष्टा सुती । कामान्द्रोधीति कामदुघा । भवतीति शेषः । “ दुहः
श्च ” इति कप्प्रत्ययः । धादेशश्च ॥ ८१ ॥

स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपो हिष्ठेति च ब्राह्मं त्रायव्यं गोरजः स्मृतम् ।
इति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितायन्व्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ निमित्तज्ञः शङ्कनज्ञस्तपोनिधिर्वसिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यत्पुण्यं
धेतुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरयः “नपुंसके भावे क्तः” । तत्रान्व्यं सन्तुष्टं प्र-
र्थनं यस्य स तम् । अदन्व्यमनोरयामित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं प्रा-
पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूर्वतीर्त्नीं सिद्धिं राजान्विगणयात्मनः ।

लघुस्थितेयं कल्याणी नास्ति कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

अदूर्वतीर्त्नीमिति ॥ हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूर्वतीर्त्नीं
शीघ्रमादिनीं विगणय सिद्धिं । यद्यस्मात्कोरिणात्कल्याणी मंगलमूर्तिः । “वह्नि-
दिम्यश्च” इति ङीप् । इयं धेतुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपास्यता ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिरियां ज्ञाश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वन्यवृत्तिरिति ॥ वने भवे वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तयाह-
सत् इमां गां जश्वत्सदा । आपसादादधिच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्त-
कर्तुः अनुगमनेनानुमरणेन अभ्यसनेनानुष्ठानुरम्यासेन विद्यामिव । प्रसा-
दयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि । त्वामिति गम्यम् ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निपण्णायां निपीडारथां पीताम्भासि पिवेरपः ॥ ८९ ॥

ननुत्तरप्रकारमेवाह ॥ प्रस्थितायामिति ॥ अस्यां नन्दिन्यां प्र-
स्थायां प्रतिष्ठेयाः प्रयाहि । “सन्वप्रविभ्यस्यः” इत्यात्मनेपदम् । स्थिता-
निवृत्तगतिक्रयां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निपण्णायामुपवि-
निपीडेत्तविश्वं । विच्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भासि सत्याम्-
पिवेः पिवे ॥ ८९ ॥

बधूभक्तिमती चेनामार्चिताया तपोयनात् ।

प्रयता प्रातरन्वत्तु सायं प्रत्युद्भजेदपि ॥ ९० ॥

स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ।
इति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यदुर्ज्ञानां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यसाक्षांसितावन्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ निमित्तज्ञः शशुनज्ञस्तपोनिधिर्वह्निष्ठः । पुण्यं दुर्ज्ञानं यत्तु
धेतुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः “नपुंसके भावे क्तः” । तत्रावन्यं सन्तु
र्थनं यस्य स तम् । अवन्यमनोरथमित्यर्थः । याज्ययितुं योन्यं याज्यं परं
पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूर्ध्वतिर्नीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

अदूर्ध्वतिर्नीमिति ॥ हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूर्ध्वं
शीघ्रमादिनीं विगणय विद्धि । यद्यस्मात्कारणात्कल्याणी मंगलमूर्तिः । “वह्नि
दिभ्यश्च” इति ङीप् । इयं धेतुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिरिषां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यासभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वन्यवृत्तिरिति ॥ वने भवे वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथा
सन् इमां गां शश्वत्सदा । आपसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्त
कर्तुः अनुगमनेनातुमरणेन अभ्यसनेनानुष्ठानुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसा
यितुं प्रसन्नो कर्तुमर्हसि । त्वामिति गम्यम् ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निपण्णायां निपीडास्यां पीताम्भसि पिवेरपः ॥ ८९ ॥

गवानुत्तरप्रकारमेवाह ॥ प्रस्थितायामिति ॥ अस्यां नन्दिन्यां
तायां प्रतिष्ठेयाः प्रयाहि । “समवप्रविभ्यस्यः” इत्यात्मनेपदम् । स्थित
निवृत्तगतिव्यायां स्थितिमाचरेःस्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निपण्णायामुपविष्टा
निपीडेपविष्टा । विध्यर्थे ङीट् । पीतमभो यया तस्यां पीताम्भसि सत्याद
पिवेः पिव ॥ ८९ ॥

वधूर्भक्तिमती चेनामर्चिताया तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्वजेदपि ॥ ९० ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४

सत्यामिति ॥ कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः । तपःसिद्धौ सत्या-
तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया
भृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव । संविधीयतेऽनयेति सं-
तां संविधाम् । कुशादिशयनसामग्रीम् “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्यय-
“अर्कतारि च कारके संज्ञायाम्” इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास
मास ॥ ९४ ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-

मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ॥

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

निर्दिष्टामिति ॥ स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दि-
ष्टां पर्णशालामध्यास्याधिष्ठाय तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः । “निशां
इत्यादिनाऽऽधारस्य कर्मत्वम् । “कर्मणि द्वितीया” इति द्वितीया ।
नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्पेति स तथोक्तः । कुशानां शयने सं-
मुक्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदि-
तावसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने
“निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्मार्थी पुनः स्वपेत्” । “न च पर-
पुनः स्वपेत्” इति गौतमश्च । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम् “ब्रौ ब्रौ
दशयतिः प्रहर्षणीयम्” इति ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृता रघुवंशे

महाकाव्ये दिलीपस्य वसिष्ठाश्रमाभिगमनो

नाम् प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वेयमिव । अन्वगच्छदनुमृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिशुष्पमेवार्थः ।
तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससोरित्यर्थः । वर्मपत्नीत्यत्रास्य
वत्तादर्थ्ये पष्ठीसमासः प्रकृतिविकारामावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्य
नामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेर्यां सुरभिर्यज्ञोभिः
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीश ॥ ३ ॥

निवर्त्येति ॥ दयालुः कारुणिकः 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यनेन
"स्मृहिग्रहि" इत्यादिनाऽऽलुच्प्रत्ययः । यज्ञोभिः सुरभिर्यज्ञोभिः सुरभिः
स्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्ये सौरभेर्यां कान्धे
नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः पचाद्यत् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः
नाद्वै पयोधरे' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरी
अभूततद्रावे च्विः । " कुगतिप्रादयः " इति समासः । पयोधरीभूत
त्वारः समुद्रा यस्यास्तम् । "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन रूपद्वयग्रहणतामर्थ
विशेषो बहुव्रीहिः । गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप ररक्ष । भूरक्षयप्रत्यये
रक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः
त्येस्ताम् । दुग्धविरस्कृतसागरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्रताय तेनालुपर्षेण धेनोर्न्यपेद्ये शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतरस्तस्य शरीररक्षा स्वयमेवगुता हि धनोःप्रसूतिः

व्रतायेति ॥ व्रताय धेनोर्न्यपेद्ये । न ए धेनवायेति भावः । तेन दि
धेनोः शेषोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यपेद्ये निवर्तितः । व्रतान्ये मु
क्षिणपेक्षया । कथं नकारसंरक्षणमन आह-न वेति ॥ तस्य विक्रीप
दशिरक्षा चान्यतः पुरुषान्तगात्र । युतः । हि यस्मात्कारणान्तर
प्रसूत इति प्रसूतिः संवतिः स्वधीर्यगुता स्वधीर्यगव रक्षिता । न
स्वधीर्यगव रक्षेति भावः ॥ ४ ॥

सात्वात्तद्विः कवचैरनुगतां कवचैरनुगतां कवचैरनुगतां कवचैरनुगतां
व्याहनेः स्वयमेव नर्याः सम्राट् समासाद्यनत-
गाऽभूत् ॥ ५ ॥

सत्त्वान्दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमन्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः ।
 नेप्यीञ्चक्षयिष्यन्निव । दावं वनम् । 'वने च वनवह्नी च दवो दाव इहेयं'
 इति यादवः । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । "देशकालाध्वगन्तव्यः । ३
 संज्ञा ह्यकर्मणाम्" इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

**विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वदुमाः पार्श्वभृता समन्य ।
 उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोक्यशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥**

विसृष्ट इत्यादिभिः पद्भिः श्लोकेस्तस्य महामहिमतया दुमादयोऽपि ।
 जोपचारं चक्रुरित्याह ॥ विसृष्टेति ॥ विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो
 येन तस्य । पार्श्वभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पार्श्वो' इत्यमरः ।
 अनेनास्य महानुभावः सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्दुमाः उन्मदानामुन्म
 मदानां वयसां खगानाम् । 'खगवारयादिनोवयः' इत्यमरः । विरावैः शब्दो
 आलोकस्य शब्दं वाचकमालोक्येति शब्दम् । जयशब्दमित्यर्थः । 'अदे-
 को जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । उदीरयामासुरिवावदन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमाराद्भिवर्तमानम् ।

अवाकिरन्वाल्लताः प्रसूनैराचारलजैरिव पौरकन्याः १०

मरुत्प्रयुक्ता इति ॥ मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता वाल्लता आरात्समीपे
 अभिवर्तमानम् 'आराद्दूरतमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्स
 खोऽग्निः स इवामातीति तं मरुत्सखामम् । "आतश्चोपसंगं" इति कप्रत्ययः ।
 अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्याश्च
 पौराणां वा कन्याः पौरकन्या आचाराद्यैर्लजैराचारलजैरिव । अवाकिरन् ।
 तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखाहि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाषमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्केः ।

विडोक्कयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ११

धनुर्भृत इति ॥ धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभवात्ता दर्शिता ।
 अपि विशङ्केनिर्माकरन्तःकरणैः । कर्तृभिः । दयया हृषारसेनाद्रेः भावोऽ-
 यो यस्य तदयार्द्रभावं तदाख्यातम् । दयार्द्रभाषमेतदित्याख्यातानि
 िः । 'भावः सत्त्वस्वभावामिप्रायशेषान्मज्जन्तु' इत्यमरः । तदाविष-
 योः कर्तृभिः । हरिण्योऽक्षणां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशङ्कयतायाः क-

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्या प्रत्यग्रहीत्सेति
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि

वत्सोत्सुकेति ॥ सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वःसे उत्कण्ठितापि स्तिमिता ।
श्रला सती सपर्या पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्ती दंपती ननन्दतुः । पूजा-
कारस्यानन्दहेतुत्वमाह ॥ भक्त्येति ॥ पूज्येष्वनुरागो भाक्तिः, तयोपपन्नेषु
क्तेषु विषये तद्विधानां तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । मह-
मित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिंगानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि पु-
गतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बितफलसूचकानि
दर्शनानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरुत्सदास्य निपीड्यपादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् २३

गुरोरिति ॥ भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदास्य दारैरुन्वत्या सह वर्तमा-
नस्य गुरोः । उमयोरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाय पुं भूमिनि दाराः' इत्यमरः ।
पादौ निपीड्याभिवन्ध । सांध्यं संध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य ।
दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । "तृन्" इति तृन्प्रत्ययः ।
धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं
गम्यते ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वाह्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४

तामिति ॥ गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपी-
त्यर्थः । अन्तिके न्यस्ता बैलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां
निषण्णां धेनुमन्वस्यानूपविश्य । क्रमेण सुप्तामन्वनन्तरं संविवेश मुष्वाप । प्रातः
सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठत् इत्यतवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वाप-
र्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपीनरुक्त्यम् । "कर्मप्रवच-
नौययुक्ते द्वितीया " इति द्वितीया ॥ २४ ॥

तथं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तैः ।

व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥

भक्ष्यपदार्थविशेषः ।

नश्यद्विदमाहिताग्नेगुरोर्धनमापि गोरूपमनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति विशेषणे-
नानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥ ६

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकवाक्यवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

स इति ॥ सोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तिरत्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं
निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यती-
त्युत्कण्ठितो बालश्चासौ वत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥ ४५ ॥

अर्थाधिकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्राभयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूर्यः स भूतेश्वरेपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

अयेति ॥ अथ दिष्टीषोक्त्यनन्तरं भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो
गिरेर्गह्वराणां गुहानाम् 'देवखाताधिले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । अन्वकारं
ध्वान्तं दंष्ट्राभयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यन्नित्यर्थः । किञ्चिद्वि-
हस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्'
इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः शान्तयिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्विचारंष्टुढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

एकातपत्रमिति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं शामित्वम् । नवं वयो
यौवनम् । इदं कातं स्म्यं वपुश्च । इत्येवं बहु । अल्पस्य हेतोर्ल्पेन कारणेन ।
अल्पफलायेत्यर्थः । " पृष्ठी हेतुप्रयोगे " इति पृष्ठी । हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं
विचारे कार्यकार्यविमर्शं मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत्स्वास्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानां पितृव पासि ४८

भूतानुकम्पेति ॥ तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्'
इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । ताहि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौः
स्वास्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वास्तिमती भवेत् । जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशी-
क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाय ! जीवन्पुनः पितृव प्रजा उपप्लवेभ्यो
विभ्रेभ्यः शश्वत्सदा । 'पुनः सदाययोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि ।
स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाहरं जीवितेनैव शश्वद्विखलजगत्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशालुप्रतिमाद्भिर्भवि ।

शक्योऽस्य मनुभवेताविनेतुं वाः क्रोडिशोः स्पर्शयतावयोत्रीः

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत आह ॥ अयेति ॥ अयेति पक्षान्तरे । अथ वा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कौपकारणोऽन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षाकक्षणे सति चाग्रादतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वन्त्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृशालुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद् गुरोर्विभेषि । इति कावुः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहोति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतो क्लृधि' इत्यमरः । यथा इत्रोर्थासि यासां नाः वयोत्रीः 'ऊयसोऽनइ' इत्यनङ्गदेशः, 'बहुव्रीहेरुधसो डीप्' इति डीप् च । क्रोडिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥ ४९ ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तास्मूर्जस्वलमात्मदेहश्च ।

महीतलस्पर्शनमात्रमिन्नमृद्धं हि शक्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥५०॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरम्पराणां भोक्तास्मृ । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जा बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् । "ज्योत्स्नानमित्रा " इत्यादिना बलचूप्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेह रक्ष । ननु गाग्रपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह । महीतलेति ॥ ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण मित्रमैन्द्रमिन्द्रसंबन्धि पदं स्थानमाहुः । स्वर्गान्नि मिद्यत् इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ५१

एतावदिति ॥ मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शिलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव । इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं श्रुविसमानार्थत्वादिकर्मकः । श्रुविस्तु द्विकर्मेषु पाठितः । तदुक्तम् "दुहियाचिस्त्रिभिर्च्छिभिर्क्षिचिन्नामुपयोगानिमित्तमपूर्वविधौ । श्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ " इति ॥ ५१ ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तद्ध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥

निशम्येति ॥ देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यद्ध्यासितं व्याक्रमणम् । “नपुंसके भावे क्तः” । तेन कातरे अक्षिणी यत्यास्तया । “ बहुव्रीहौ शक्य्यङ्गोः स्वांगात्पच् ” इति पच् । “ पित्रौरादिभ्यश्च ” इति च ऊष् । किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितयेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र “द्विवचनविभज्य” इत्यादिना सुशब्दात्तरप् “किमेत्तिउव्यय” इत्यादिनाऽऽम्प्रत्ययः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इत्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

क्षतात्किल त्रायत इत्युदयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु खडः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणिरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

किमुवाचेत्याह ॥ क्षतादिति ॥ ‘क्षु हिंसायाम्’ इति धातोः संपदादि-
त्वात्किञ्च । “गमादीनाम्” इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुनागमे च क्षदिति
रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशत्रायत इति क्षत्रः लुपीति योगविभागात्कः ;
तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना ॥ उदग्र उन्नतः क्ष-
त्रस्य क्षत्रवर्षस्य शब्दो वाचकः । क्षत्र इति शब्द इत्यर्थः । क्षतात्त्रायत इति
व्युत्पत्त्या भुवनेषु खडः किल प्रसिद्धः खडु । नाशकर्णादिवत्केवलखडः ।
किंतु पङ्कजादिवद्योगखड इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ तस्य क्षत्र-
शब्दस्य विपरीतवृत्तोर्विखडव्यापारस्य क्षतत्वापनकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् ।
उपक्रोशमलीमसनिन्दामलिनः । ‘उपक्रोशो जुगुप्सा च दुस्ता निन्दा च
गर्हणेः’ इत्यमरः । “ज्योत्स्नातमित्रा” इत्यादिना मलीमसशब्दो नियतितः ।
‘मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्’ इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम् ।
निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन ‘एकातपत्रम्’ इत्यादिनोक्तेन श्लो-
कद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामवृणां सुरभेस्वेहि खड्गैर्नसा तु प्रहृतं त्वयात्याम् ५

‘अथैकधेनोः’ इत्यत्रोत्तरमाह ॥ कथमिति ॥ अनुनयः क्रोधपनयः ।
 चकारो वाकारार्थः । महर्षेणुनयो वान्यासां पयस्विनीनां दोग्धीणां गर्वा
 विश्राणनादानात् ‘त्यागो धितरणं दानमुत्सर्जनधिसर्जने । विश्राणनं धि-
 तरणम्’ इत्यमरः । कथं नुशक्यः । न शक्य इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह ॥
 इनां गां सुरभेः कामधेनोः । “पञ्चमी विभक्ते” इति पञ्चमी । अनूनामन्यूना-
 मधेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह ॥ स्त्रीजज्ञेति ॥
 अस्यां गवि त्वया । कर्त्वा । प्रहृतं तु प्रहारस्तु । “ नपुंसके भावे क्तः ”
 स्त्रीजज्ञेश्वरसामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः । “सप्तम्यधिकरणे च ” इति
 सप्तमी ॥ ५४ ॥

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवतः ।
 न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुतश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

तर्हि किं चिक्रीपितमित्यत्राह ॥ सेति ॥ सेयं गौरमया । निष्क्रीयते प्रत्या-
 ह्वियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । “एरञ्” इत्यच्प्रत्ययः ।
 स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तस्त्वतः । “ पञ्चम्यास्तसिद्ध ” मोचयितुं
 न्याय्या न्यायादनपेता । युक्तैत्यर्थः । “धर्मपठ्यर्थ ” इत्यादिना यत्प्रत्ययः ।
 एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रिया होमादिः स
 एवार्थः प्रयोजनम् । स चालुतो भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुत्वं सं-
 रक्ष्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अद्यानपीदं परवानवैति मङ्गान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
 स्यातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमथे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ५६

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह ॥ भवानिति ॥ परवान्त्वामिपरतन्त्रो भवान-
 पि । ‘परतन्त्रः पराधीनः परवात्रायवानपि’ इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणमवैति ।
 भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । “शेषे प्रथमः” इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत्
 आह ॥ हि यस्माद्धेतोः । ‘हि हेतावधारणे’ इत्यमरः । तव देवदारौ विषये
 गहान्यत्नः । महता यत्नेन रक्षयत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति ॥
 स्यातुमिति ॥ रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनावरणेन ।
 नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽत्र स्यातुं शक्यं नहि ॥ ५६ ॥

किमप्यर्हिस्यस्तव चेन्मतोऽहं यज्ञःशरीरे भव मे दयालुः ।
 एकान्ताविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलुभौतिकेषु ॥

संबंधा चैतदप्रतिहार्यमित्याह ॥ किमिति ॥ किमपि किं वाऽहं तत्राहि-
 स्योऽवध्यो मतश्चेत्ताहि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव
 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुग्र्यशरीरे कोऽभि-
 निवेश अत आह ॥ एकान्तेति ॥ मद्धिधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्त-
 विध्वंसिष्वशयविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्व-
 नास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति
 विश्वः ॥ ५७ ॥

संबन्धसाभाषणपूर्वगाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग नाहंसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ५८

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह ॥ संबन्धमिति ॥ संबन्धं सख्यम् ।
 साभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः'
 इत्यमरः । स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगतयोर्नावाद्योर्दृत्तो जातः । नन्तौ
 हेतौहे भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव
 संबन्धिनो भिन्नस्य मे प्रणयं आरब्धम् । 'प्रणयान्वयमी । विश्रम्भयत्तत्रा-
 माणः' इत्यमरः । विहन्तुं नाहंसि न योग्योऽसि ॥ ५८ ॥

तथेति गागुत्तयते द्वितीयः सद्यः प्रतिघ्नन्वदितुत्तवाहुः ।

स न्यत्तशस्त्रो ह्यये त्वदेहमुपानयत्पिण्डविवामिपत्य ५९

तथेतीति ॥ तथेति एवमस्तिवति नां वागीहत्तयते ह्यये सिद्धम् । 'अग्नी-
 सिद्धे सुवर्णे वा ध्वजे विष्णो एरिं सिद्धः' इति शश्वतः । सद्यस्तदमे मन्त्रि-
 म्मात्त नियन्त्रिहृत्तो वागुर्धेयं स द्वितीयः । तथगतशस्त्रस्यन्तानुधः सत ।
 रथद्वेषु अभिपश्य मन्त्रियम् । परतं त्रययमभिपद्ये इत्यमरः । पिण्डव-
 लमिद । उपानयत्तमपितवत् । एतेन निर्ममत्वमुक्त्वात् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पद्यतः सिंहादिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुस्रत्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याथरस्तमुक्ता ६०

तस्मिन्क्षणे ॥ तस्मिन्क्षणे उभे सिंहादिपातमुग्रम् उभेक्ष्यमाणम् उग्रम्
 तौऽवाङ्मुस्रत्योऽपि सुस्रस्य । 'स्यादाङ्मुस्रत्योऽपि सुस्रस्य' इत्यमरः । प्रजानां पातः
 पितृ राज लण्डपरिहृत् । 'उप्युपरिहृत्' इति निघण्टुः । विद्याथरानां
 देवगोत्रेभिर्यजमानैर्होतृणां सुस्रस्यैः पपात । ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामगतः प्रह्वविणीं न सिंहम् ६१

उत्तिष्ठेति ॥ राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत् । “उपमानावा-
चारे ” इति वयञ्च ततः ज्ञानञ् । उत्थितमुत्पन्नम् । ‘हे वत्स उत्तिष्ठ’ इति
वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् । अस्तेः शत्रुप्रत्ययः । अग्रतोऽग्र
प्रह्ववः क्षीरचावोऽस्ति यस्याः सा प्रह्वविणी तां प्रह्वविणीं गां स्वां जननी-
मिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥

तमिति ॥ विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तारि क्तः । तं दिल्लीपं धेनुरुवाच ।
किमित्यत्राह ॥ हे साधो ! मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न ममर्थः । अन्ये हिंसा वातुकाः
‘शरारुर्वातुको हिंस्रः’ इत्यमरः । “ नमिक्मिप ” इत्यादिना रप्रत्ययः ।
किमुत सुष्ठु न प्रभव इति योज्यम् ‘बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरः’
इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाद् ६३

भक्त्येति ॥ हे पुत्र ! गुरो भक्त्या मय्यनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीतास्मि ।
“क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ” इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । ‘दे-
वाद्भवते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाविप्रये’ इत्यमरः । वृणीष्व स्वीकुरु । त-
थाहि । मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किंतु प्रसन्नां मां
कामान्देश्मीति कामदुघा तामवेहि । “दुहः कव्यश्च इति कप्रत्ययः ॥ ६३ ॥

ततः सज्जानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्ताजितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारश्चनस्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो मानितार्थी स्वहस्ताजितो वीर इति शब्दो येन सः ।

१ मानिता अर्थिनो येनेति विग्रहः । मानितोऽर्थो यस्येति विग्रहीते तु
लब्धवर इत्यर्थः ।

एतेनास्य दृष्टत्वं दैत्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संघाय ।
अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः । वंशस्य कर्नारं प्रवर्तयितारम् अत एव रघुकुलमिति
प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायाम् ययाचे ॥ ६४ ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तन्नादिदेशः ॥ ६५ ॥

संतानेत्यादि ॥ सा पयस्विनी गौः संतानं कामयत इति संतानकामः 'कस्य
कान्तौ' धातोः 'कर्मण्यस्य' इत्यस्य । तस्मै राज्ञे तथेति तथास्त्विति कामयत
इति क्रमो वरः । क्रमार्थे यत्प्रत्ययः । तंप्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्र ! मदीयं
पयः पत्रपुटे पत्रनिमित्ते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व । "उपभुङ्क्ष्व" इति वा पाठः ।
पिव इति तन्नादिदेशाज्ञापितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्य होमार्थं विधेयं शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

औधत्यभिच्छानि तवोपभोक्तुं पट्टांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

वत्सस्येति ॥ हे मातः ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमि-
त्यर्थः । होम एवार्थः तस्य विधिरनुष्ठानं तस्मै च शेषमाहोमावशिष्टमित्यर्थः ।
तव ऊधसि भवमीधत्वं क्षीरम् । "शरीरावयवाच्च" इति यत्प्रत्ययः । रक्षि-
ताया उर्व्याः पट्टांशं पट्टात्मनिव । अपेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमि-
च्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुविज्ञापिता प्रीततरा वभूव ।

तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययात्वाश्रमश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्यमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण क्षितीशेन दिलीपेन विज्ञापिता वसिष्ठ-
स्य धेनुः प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता सम्प्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततराति-
संतुष्टा वभूव । तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्विमबरसंवेधिनः कुक्षे-
रुहयाः सकृशब्दश्रमेणात्वाश्रमेण प्रत्याययात्वात्ता च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्हृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशांश वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स वृषणां गुरुर्हृपाणां प्रहर्षचिह्न-
संज्ञादिभिरेतन्निमित्तमिति तस्याः धेनुः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैव तस्मै-

त्वात्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथित-
स्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति । किंतु चित्रैः कथितप्रायत्वात्पुनरु-
क्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्गतसलो वत्सहुतावशेषम् ।
पत्नौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातिवृष्णः ६७

स इति ॥ अनिन्दितात्माऽगहितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवानसद्गतसलः ।
“वत्सांसाभ्यां कामबले” इति लक्षप्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुम-
तिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरं
शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव अतिवृष्णः सन्पत्नौ ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रतिराजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥

प्रातरिति ॥ वशी वसिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवाक-
पस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्का-
लोचितमित्यर्थः । “कालादृञ्” इति ङञ्प्रत्ययः । “यथाकथञ्चिद्गुणवृत्त्यापि
काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते” इति वृत्तिकारः । इयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं
स्वस्ति शुभस्य अयनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दम्पती ।
कर्मभूर्तौ । स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशनन्तरं भर्तुरनुधर्तां च ।

धेतुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ नृपो हुतं हवनीयसामग्रीं, हुतमश्नातीति हुताशोऽ-
ग्निः । “कर्मण्यण्” । तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरु-
न्धर्तां च सवत्सां धेतुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् । “तिष्ठ.
द्गुप्रभृतीनि च” इत्यव्ययीभावः, ततरिच्च । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं
कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मंगलाचारैरुदग्रतरप्रभावः
सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सद्दिष्णुः ।
ययावनुद्वात्सुखेन मार्गं स्वनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथेति ॥ अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । अत्रैर्हर्षेर्नयनयोः समुत्पद्युत्पन्नं नयनसमुत्पद्युत् । " आतश्चोपसर्गे " इति कर्मव्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे— " नेत्राभ्यां वारि सुस्त्राव दशवा द्योतयादिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्तुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावजः ॥ " इति । सुरसरिद्वंगा वह्निना निष्ट्यूतं विक्षिप्तम् । " च्छ्वाः शूडनुनासिके च " इत्यनेन निपूर्वात्छीवतेर्वाकारस्य ऊह् । ' नुन्ननुत्तास्तनिष्ट्यूताविद्वक्षितेरिताः समाः ' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम्— " ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज । देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गाः मभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समंताद्वकीर्त्तय च ॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यपिञ्चत पावकः । सर्वस्वोर्तासि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ " इति । राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै, संततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्विलोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः ॥ " अष्टानां लोकपालानां वेपुर्धारयते नृपः " इति । अत्र ' आधत्त ' इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा च मन्त्रे दृश्यते " यथेयं पृथिवी मह्यत्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सृतवे ॥ " इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । " ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः " इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमालिनाथसूरिविरचितया संजीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेते महाकाविश्रीकालिदासकृतौ रघु-
वंशे महाकाव्ये दिलीपाय नन्दिनीकृतवरप्रदानो

नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मक्षत्रेत्यर्थः । तनुप्रकाशेनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेपदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीपदूनेत्यर्थः । “ तसिलादिष्वाकृतसुचः ” इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । शर्वरी रात्रिरिव अलक्ष्यतादृश्यत । शरीरसादादिर्गर्भलक्षणमाह वाग्भटः—“ क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिरौषकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥ ” इति ॥ २ ॥

**तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाधाय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् रे**

तदाननमिति ॥ क्षितीश्वरो दिलीपः रहसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं तदाननं सुदक्षिणामुखमुपाधाय तृप्तिं नाययौ । कः कामिव । शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारापादयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्राणि ॥ ’ इति विश्वः । पयोमुचां भवानां पृषतैर्विन्दुभिः । ‘पृषन्ति विन्दुपृषताः’ इत्यमरः । सिक्तमुक्षितं वनराज्याः पल्वलमुपाधाय करी गज इव । अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधि-रनुसन्धेयः । गर्भिणीनां मृदक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

**दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः
अतोऽभिलाषेप्रथमं तथाविधे मनो ववन्थान्यरसान्विलङ्घ्यसा**

दोहदलक्षणे मृदक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते-दिवमिति ॥ हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः मरुत्वानिन्द्रः ‘ इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ’ इत्यमरः । दिवं स्वर्गमिव भुवं भोक्ष्यते । “ भुजोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भुविकारे मृदूपे अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तरिमन् । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः, अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो ववन्थ । विदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृदक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षितम् ॥ ४ ॥

**नमे हिया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुपु केपुमागधी
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ५**

नेतान्तपीषरमातिस्थुलम् । आ समन्ताञ्चोले मुखे चूचुक्रे यस्य तत्र । तदीयं
स्तनद्वयम् । भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्यासयोः लुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः
पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार ॥ अत्र वाग्भटः-“अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ
श्चेतान्तौ कृष्णचूचुकौ” इति ॥ ८ ॥

निधानगर्भामिवसागराम्बरांशमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपसत्सत्त्वां बहिषिममन्यत

निधानगर्भामिति ॥ नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः ।
“आपन्नसत्त्वा स्याद्दुर्विष्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी” इत्यमरः । महिषीं तुदक्षिणां
निधानं निधिगर्भं यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम् । भूमिमिवेत्यर्थः ।
“भूतवात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा” इति कोशः । अभ्यन्तरं लीनं
पावको यस्यास्तां शमीमिव । शमीतरा वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमी गर्भादग्नि
जनयतीति याज्ञिकाः । अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव अम-
न्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्त्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥ ९ ॥

प्रियानुरागस्य सनः समुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनदिक्राः क्रिया धृतेश्चधीरः सदृशीर्ध्वधत्तसः ॥

प्रियानुरागस्येति ॥ धीरः सराजा प्रियाया अनुरागस्य स्नेहस्य । मनसः
समुन्नतेरौदार्यस्य । भुजेन भुजवलेन करेण धार्जितानाम् । न तु वाणिज्या-
दिना । दिगन्तेषु संपदाम् । धृतेः पुत्रो भे भविष्यतीति संतोपस्य च । ‘धृति-
र्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वरतुष्टिषु’ इति विश्वः । सदृशीरतुरूपाः । पुमान्मू-
च्यतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य
व्यधत्त कृतवाच । आदिशब्देनानवलोभनसोमन्तोन्नयने गृह्यते । अत्र मासि
द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् । यद्वाह पारस्करः “पुंसः नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः
स्यात् ” इति । “चतुर्थेऽनवलोभनम् ” इत्यारवलायनः । पथेऽपथे वा
सोमन्तोन्नयनम्” इति याज्ञवल्क्यः ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया वृद्धागतः ।

तयोपचाराञ्जलिस्त्रिहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रयानृपः ११ ॥

सुन्द्रेत्यादि ॥ वृद्धागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशराश्रित-
स्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात्प्राकारप्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादृत्तियथे-
त्यर्थः । उपचारस्त्राञ्जलाञ्जलिकरणे स्त्रिहस्तया पारिप्लवनेत्रया तस्यक्षया ।

नीचः ॥” इति । सूर्यादीनां सतानां ग्रहाणां मेघवृषादयो राशयः श्लोकैः
 तत्कमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्तदुक्तापेक्षया सतनस्थानानि च नीचानि
 तत्रैत्रिणापि दशमादयो राशिभिर्ज्ञांशा यथाक्रममुक्तेषु परमोज्ञा नीचेषु पर-
 मनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशद्विशां भागः । यथाह नारदः-“विश-
 द्रागात्मकं लग्नम्” इति । सूर्यप्रत्यासत्तिग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघु-
 जातके-“रविणारस्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्” इति । ते च स्वोच्चस्थाः
 फलान्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजवृगांके-“स्वोच्चे पूर्णं स्वर्केऽ-
 र्थं सुद्रेष्टे पादं द्विष्टमेऽल्पं शुभं स्वचरेन्द्रः । नीचस्थाथी नास्तगी वा न किञ्चि-
 त्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥ ” इति । तद्विदनाह कविरुद्रसंश्रयैरसुर्योगे-
 रिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव
 दुहो भवति । तदुक्तं कूरुथीये-“सुखिनः प्रकृष्टकार्यो राजप्रतिपन्नकाश्च
 राजानः । एकाद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥ ” इति । तद्विदनाह ।
 पञ्चभिरिति ॥ १३ ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो वधुः सुखाः प्रदक्षिणाचिर्द्विविरागिराददे ।

वभूव सर्वशुभशंसितत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशां

अयं तज्जन्ममात्रेणैव सर्वतो महोत्सवं वर्जयति ॥ दिश इति ॥ तत्क्षणं
 तस्मिन्क्षणे “कालाव्वनोरत्यन्तसंयोगे” द्वितीया । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना
 वभूवः । मरुतो वाताः सुखा मनोहरा वधुः । अग्निः प्रदक्षिणाचिः सन्हवि-
 राददे स्वोच्चकार । इत्यं सर्वं शुभशंसि शुभमूचकं वभूव । तथाहि । तादृशां
 रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः । ततो देवा अपि
 संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

**अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा
 निशीथदीपाः सहसा हतात्पिपो वभूवुरालेख्यसर्षपिताइव ॥**

अरिष्टशय्यामिति ॥ ‘अरिष्टं सृत्तिकागृहम्’ इत्यमरः ॥ अरिष्टे सृत्ति-
 कागृहे शय्यां तल्पं परितोऽभितः “अभितः परितः समया निकषा द्वाप्रति-
 योगेपि ” इति । विसारिणा प्रसृतेन सुजन्मनः शोभनेऽत्पत्तेः । ‘जतुर्जन-
 जन्मानि जनिरुत्पात्तिरुद्भवः’ इत्यमरः ॥ तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण
 तेजसा सहसा हतात्पिपः क्षीणकान्तयो निशीथदीपाः अर्धरात्रप्रदीपाः ।
 ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ’ इत्यमरः । आलेख्यसर्षपिताश्चिन्नापिता इव
 वभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मानृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासत्रियमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभं च चामरे १६ ॥

जनायेति ॥ भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् “ सत्सु-
समसंमिताः ” इत्याहु वण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्त-
चरायान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तत् । शशिप्रभ-
मुज्ज्वलं छत्रम्, उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वाद्देयत्व-
मिति भावः ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषानृपस्य शान्तं पिबतः सुताननम् ।
सहोदधेः पूर इन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रवभूव जात्मनि ॥ १७ ॥

निवातेति ॥ निवाती निर्वातप्रदेशः ‘ निवातावाश्रयावाती ’ इत्यमरः ।
तत्र यत्कसं तद्व्यस्तिमितेन निष्पदेन चक्षुषा नेत्रेण शान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्र-
मुखं पिबतस्तृण्णया पश्यतो नृमयं गुरुसक्तः प्रहर्षः । कर्ता । इन्दुदर्शन-
गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रवभूव स्यात् न शक्यम् ।
अन्तर्न माति रमेति यावत् । नखलशधारेऽधिकं भीयत इति भावः । यद्वा
हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्निषये न प्रवभूव । आत्मानं निष्कृतं न शक्यम् ।
किन्तु चहिनितिर्जगत्स्यैः ॥ १७ ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेव पुरोधस्ता कुते ।
दिलीपसूनुर्मणिप्राकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ १८

स इति । स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधता पुरोहितेन ‘ पुरोऽपस्तु
पुरोहितः ’ इत्यमरः । वसिष्ठेन । तपस्वित्वात्तद्वृद्धितं कर्म सवीर्यं स्यादिति
भावः । तपोवनदेवत्यागत्य । अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य
कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृतं सति । प्रयुक्तः संस्कारः शायोद्वेगनादिपरि-
स्त तपोक्तः । प्राकरोद्भवः स्वनिप्रभवः ‘ स्वनिः कियानाकारः स्यात् ’ इत्यमरः ।
मणिरिव ! आधिकं बभौ इति उक्तं प्रमादवातेजिष्ठे इत्युक्तिरर्थः । तत्र ननु-
“ प्राकृतमिदं विनापुंसो जातकर्म विधीयते ” इति ॥ १८ ॥

सुखश्रवा मङ्गलनृत्यनित्यताः प्रसादनृत्यैः सह वार्यापिताम् ।
न केवलं सन्नानि भागधीपतः पथि व्यजृम्भन्त दिवाकस्तामपि ॥

१ नाभितालकछेदनात्-तदन्तमोहनप्रवेशेन प्रयुक्ततादिति च ।

सुखश्रवा इति ॥ सुखः सुखकः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुति-
सुखा इत्यर्थः । मङ्गलतुर्यनिम्नना मङ्गलवाच्यध्वनयो वार्यापितां वेश्यानाम् ।
'वारहो गणिका वेश्या रूपानीवा' इत्यमरः । प्रमोदतुर्यर्हर्षनर्तनैः । सह
मागधीपतेदिलीपस्य सुत्रानि केवलं गृह एव न व्यज्जन्मन्त । किंतु । वीरोको
येषां ते दिलीकसो देवाः । पुनोदरादित्वात्तापुः । तेषां पथ्याकाशेऽपि
व्यज्जन्मन्त । तस्य देवाश्रवादेवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति
भावः ॥ १३ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितृणां सुमुचे स बन्धनात्

नेति ॥ रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत्र एव चौरा-
द्यभावात् । संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात् आह ॥ विसर्जयेदि-
तिसुतजन्मना हर्षितस्तोपितः सन् यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् । किंतु स
राजा तदापितृणामृणाभिधानाद्बन्धनात्केवलमेकं यथा तथा स्वयमेव । एक
एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः । सुमु-
चे । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे "एष वो अतृ-
णो यः पुत्री" इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चात् पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् २३

श्रुतस्येति ॥ अर्थविच्छेदार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयनर्भको
बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात् तथा युधि परेषां ऋणामन्तं पारं
यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः । "शक्ति लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ् ।
इति हेतोर्धातोः 'अधिविधिमधिलधि गत्यर्थोः' इति लविधातोर्गमनार्यमर्थ-
मर्थवित्त्वाद्नेक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । "लंविवंहोर्न-
लोपश्च" इत्यप्रत्यये । "बालमूललध्वलमंगुलीनां वा लो रत्वमापद्यते" इति
वेकश्लिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शंखैः "अशौ चे तु व्यति-
क्रान्ते नामकर्म विशयते" इति ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समयसंपदः ज्ञुभैः शरीरावयवैर्दिनेदिने ॥
पुषोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरघुमवेशादिव बालकद्रमाः २२ ॥

पितुरिति ॥ स खुरसमग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलोपस्य प्रयत्ना-
 च्छुभेमनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधितैः सूर्यस्य रश्मैः । भस्त्रत्रिक-
 स्वत्सतश्वहरिदश्वोपरश्मयः इत्यमरः । अनुपवेशाबालचन्द्रमा इव । दिने
 दिने प्रतिदिनम् । “ नित्यवीप्सयोः” इति द्विवचनम् । वृद्धिं पुषोप । अत्र
 वराहसंहितावचनम्-“ सलिलमये शशिनि खेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो
 नेशम् । क्षपयन्ति वर्षणोदरानिहिता इव मन्दिरस्यान्तः” इति ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौः
 तथानृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्सगौर २३

उमावृषाङ्गाविति ॥ उमावृषाङ्गा पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना क्रातिके-
 येन । ‘क्रातिकेयो नहासेनः शरजन्मा पडाननः’ इत्यमरः । यथा नन-
 न्दतुः । शचीपुरन्दरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । ‘जयन्तः पाकशास्त्र-
 निः’ इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । तथा तत्समौ तान्माह उमावृषाङ्गाभ्यां शची-
 पुरन्दराभ्यां च समो समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारज-
 यन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्रख्याख्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं वभूव यत्प्रेम परस्परश्रयम् ।
 विभक्तमप्येकसुतेन ततयोः परस्परस्योपरि पर्यधीयत २४

रथाङ्गनाम्नोरिति ॥ रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनाम्नी चक-
 वाकौ । ‘पुमान्निष्ठया’ इत्येकं । योरिव तर्प देवयोर्भावनधनं वक्ष्याक-
 र्पकं परस्परश्रयमन्योन्यविषयं यथासं दशुव तदेकेन केचन ताभ्यान्त्येव
 वा । ‘एके मुख्यान्येकवराः’ इत्यमरः । सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि
 परस्परस्योपरि पर्यधीयत वक्ष्ये । कर्मकर्तारि सिद्धे । अङ्गुलिमत्वात्परवर्षमेव-
 पचितमित्यर्थः । यदेकाधरं वस्तु तदात्र रथये विभक्तमप्येकं हीयते । अत्र तु
 तयोः प्रमेकिकवर्षे कमेकिकविषये प्रेम संपत्तिश्चित्ति परिपूरणमेव निराहीयत
 प्रत्युत्तमचित्तमेवाम् इति भावः ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वन्दे यद्यौनज्ञीयामवलम्ब्य चांगुलिम
 अभूह नत्र प्राणिपानशिक्षया पितुर्मुदतेन वनात्सोऽर्भकः २५

१. कृतेपतरेत्समग्रसम श्रीवटीकाः ॥

उवाचेति ॥ सोऽर्भकः शिशुः । 'पोतः चाकोऽर्भको डिम्मः पृयुकः शाविकः
शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवस्तुमत्युपमावृषु'
इति विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामंगुलिमवलम्ब्य
यथो च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत् तेन पितुर्दुर्द-
न्तान ॥ २५ ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निपिञ्चन्तमिधामृत त्वचि ॥

दुपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतरूपशरसज्ञतां ययौ २६

तमिति ॥ नृपः शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निपिञ्चन्तं वर्ष-
न्तमिव तं पुत्रनङ्गमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः
सच चिरात्सुतरूपशरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादुः ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम्

स्वमूर्तिभेदेन गुणाद्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः

अमंस्तोति ॥ स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः । परार्ध्यजन्मनोत्कृष्ट-
जन्मनानेन रघुणान्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा गुणाः सत्त्वाद्यः तेष्व-
द्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्यापियत इति गुणाद्यवर्तिना तेन स्वस्य मूर्ति-
भेदेन वतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्त-
अमंस्त मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादिह्प्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययो-
रितरेतविशेषणानीतरेतत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याधिनयादयः ।
'गुणाःऽप्रधानेन्द्रपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । रतस्ये सत्त्वादिसन्ध्यादिविद्या-
दिहरितादिषु' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

धाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमन्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादःशिक्षताम्य-
स्तवान् । “आख्यातोपयोगे ” इत्यपादानसंज्ञा । पितुर्देवत्ववधारणमुपपादय-
ति ॥ नेति ॥ तद्गुरुद्वितीयः एकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव
नाभूत् । किंतु क्षितौ स द्वितीयः एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

**महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निय द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवः पुपोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः देर**

महोक्षतामिति ॥ रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सत् ।
महानुक्षा महोक्षो महर्षभः । “अचतुर ” इत्यादिमूत्रेण निपातनादकारान्त-
त्वम् । तस्य भावस्तता तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव । ‘ दम्यवत्सतरो
समी ’ इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्त्रजन्कलभः करिपोत इव
गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोप ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवावसुः ३३

अथेति ॥ ‘गौर्नादिरये बलीवन्दे क्रतुभेदाभिदेयोः । स्त्री तु रयाद्विशी
भारत्या भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवत्राम्शुरश्मिदृग्वाक्यलोभुः’
इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्डचन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्तास्यं कर्मो-
च्यते । तदुक्तं मनुना-“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजैर्यवन्धीर्वाविश्वे वैश्वस्य द्व्यधिके ततः ॥ ” इति । अथ गुरुः पिता ।
“गुरुर्नामपतिपित्रादेः” इत्यमरः । अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां
निरवर्तयत् । कृतवन्नित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुं दक्षस्य सुता मेदि-
प्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव । ‘तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः ’ इति विश्वः । सत्पति-
मवाप्यवसुः । रघुपि तमोनुदं । अत्रार्थे मनुः-“वेदानधीत्य वेदां वा वेद-
वपि यथाक्रमम् । अविष्णुतद्वचसो गृहस्थाश्रममाशिशेत् ॥” इति ॥ ३३ ॥

युवा युगव्यायनवाहुरंमलः कपाद्वक्षाः परिणद्धवापराः ।

वपुः प्रकाशान्जयद्गुरुं सुततयापि नीचेदिनयादृष्टयत् ॥ ३४ ॥

१. यद्विद्वेष्यमन्त्रवत्समन्त्रकमन्त्रमाग्नेयादिकं । २. शशिवत्सतरो । ३. महानु-
क्षा महोक्षो महर्षभः ।

विभावसुः साराथिनेऽ वायुना वनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
वभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ३७ ॥

विभावसुरिति ॥ साराथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषगमुत्तरत्राक्येष्वप्यु-
पञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव । 'सूर्यवह्नी विभावसुः इत्यमरः । घन-
व्यपायेन शरत्समयेन साराथिना गभस्तिमान्मूर्य इव कटो गण्डः । 'गण्डः
कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मद्गोदय इत्यर्थः । तेन
करीव पार्थिवो दिलीपस्तेन खुणाऽतितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुदुःसहो
वभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमदुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपवित्रयाप सः ३८ ॥

नियुज्येति ॥ शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । "शतं
वे ह्युत्या राजपुत्रा देवा आशाजलाः" इत्यादिश्रुत्या । राजसुतेरुद्रुतमनु-
गतं धनुर्धरं तं खं होमदुरंगायां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतूनाऽपूर्णमेकोनं
क्रतूनामश्वमेधानां शतमपवित्रमपगतविव्रं यथा तथाऽऽप ॥ ३८ ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गसुरसृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ३९

तत इति ॥ ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन
दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । "क्रियायांपपदस्य" इत्यादिना
चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहनस्वरगतिमित्यर्थः ।
"अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति" इत्यापस्तम्बस्मरणान् । तुरंगं धनुर्भृतां रक्षिणां
रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन् जहार किल । किलेत्येतिद्ये ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वसिष्ठेषुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा दृष्टेऽथ नन्दिनी ४०

विषादेत्यादि ॥ तत्कुमारस्य सैन्यं संता सपदि । विषाद इष्टनाशकृतो
मनोभङ्गः । तदुक्तम्-
"विषादश्चेतसो मङ्ग उवायाभावनाजायाः" इति । तेन
कृता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तयोक्तम् । विस्मितमश्वनाशस्याकास्मि

कत्वादाश्रयाविष्टं सत् स्थितं तस्यौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छया-
आगता ! रघोः स्वप्रसादलब्धत्वाद्गुणवृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसि-
ष्ठधेनुश्च ददशे । ह्यौ चकारावाविलम्बमूत्रकौ ॥ ४० ॥

तदङ्गनिष्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ४१

तदङ्गेत्यादि ॥ सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन तस्या
नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निष्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन
लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु । “ अत्या-
दयः क्रान्तायर्थे द्वितीयया ” इति वक्तव्यात् समासः । द्विगुप्राप्तापन्नलंपूर्व-
गतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि वस्तुपुपपन्नद-
र्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।

पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ४२

स इति ॥ नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवा-
रितोद्धृत्य रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहः । ‘किरणप्रग्रहो रश्मी’ इत्यमरः । संयतं
बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं दृष्ट्वा देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि
ददर्श ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्षगाननिमेषवृत्तिभिर्हैरिं विदित्वा हरिमिश्रवाजिभिः

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ४३ ॥

शतैरिति ॥ रघुस्तमश्वहतां रमश्वचौरमानिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यै-
रक्षणां शतैर्हरिमिर्हैरिद्वयैः । ‘हरिर्वाचपवदरुधातो हरित्कापिलवर्णयोः’
इति विश्वः । वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा । ‘हरिर्वाताकचन्द्रेन्द्रयमो-
पेन्द्रमरीचिषु’ इति विश्वः । एतमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण
गभीरेण स्वरेण ध्वनिनेन निवर्तयन्नवाचत् ॥ ४३ ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभित्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मदुरोः क्रियाविवाताय कथं प्रवर्तसे ४४

मखेत्यादि । हे देवेन्द्र ! मनीषिभित्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञमगमूर्त्नां
प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे । तयाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रथम

मद्गुरोः क्रियाविवाताय क्रतुविवाताय । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । “ तुमयात्र भाववचनात् ” इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विपस्त्यया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणांत्वमन्तरायो भवसि च्युतोविधिः

त्रिलोकनाथेनेति ॥ त्रयाणां लोकानां नाथोत्रिलोकनाथः । “तद्वितार्य”
इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदर्शना त्वया मखद्विपः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्षयाः खलु ।
स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विप्रो भवसि चेत् । विधिरु-
ष्टानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकथेवास्तमियादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तद्गङ्गमध्यं मधवन्महाऋतोरसुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ४६

तदिति ॥ हे मधवन् ! तत्तस्मात्कारणान्महाऋतोरश्वमेधस्याध्यं श्रेष्ठमर्द्ध-
साधनमसुं तुरंगं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेर्वेदस्य पथो
दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्ग-
नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्तं इत्यर्थः । ‘मलीमसं तु मलिनं
कञ्चरं मलदूषितम्’ इत्यमरः ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भंरघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवोकसाम्
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ४७

इतीति ॥ इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । दिवोकसः
स्वर्गोकसः । ‘दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च’ इति विश्वः । तेपामधिपतिर्दिवेन्द्रो रघु-
अभावात्सविस्मयः सन् रथं निवर्तयामास । उत्तरं च प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यज्ञस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः
जगत्प्रकाशं तदज्ञोपमिज्यया भयद्गुरुर्लघयितुं समोद्यतः ४८

यदिति ॥ हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार ! ‘मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो
बाहुजः क्षत्रियो विाट्’ इत्यमरः । यज्ञायमात्थ ब्रवीषि । “युवः पञ्चाना-
म्” इत्यादिनाहादेशः । तत्तथा सत्यम् । किंतु यशोधनैरस्मादज्ञैः परतः

शहते यशो रक्ष्यन् । ततः किमत आह । भवद्गुरुस्त्वोत्पत्ता जगत्प्रकाशं
सौकर्यमसिद्धमशेषं सर्वं मन तद्वशः सहस्रकतुत्तरूपम् इज्यथा यागेन लंब-
भिर्तुं तिरस्कर्तुं ह्यत उच्यते ॥ ४८ ॥

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरश्चैक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥

किं तद्यश इत्याह ॥ हरिरिति ॥ पुरुषोत्तम इति सप्तमीसमासः “न
निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु “सन्महत्परमोत्तमो-
रुद्धाः पूज्यमानैः” इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरु-
षोत्तमः स्मृतः यथा च व्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः
मुनात् । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति । “विदो लटो क्” इति
कैर्लुप्तदेशः । नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्ममचेत्यर्थः । एव त्रितयोऽपि शब्दो
द्वितीयगामी एकं विज्ञानान्यगामी नहि । द्वितीयतत्पुरुषसमासप्रकरणे
“गन्यादीनामुपसंख्यानम्” इति समासः ॥ ४९ ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणापितुस्तद्वीर्यस्यमयापहारितः
अलं प्रयत्नेन तत्रान्नानिधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ५०

अत इति ॥ यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुर्ये शततमोऽश्वः
कपिलानुकारिणा कपिलहाननुरयन नयापहारितोऽपहनः । अपहारित इति
स्वार्थे णिङ् । तत्रात्रार्थे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नं ना कर्षारित्यर्थः । निषेधस्य
निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा
निधाः न निषेहि निपूर्वाद्धातोर्लुङ् । “न ना इयोगे” इत्यङ्गमप्रतिषेधः ।
महेश्वरकन्दर्पे विनाशमूर्च्छं भवेन्निति भावः ॥ ५० ॥

ततः प्रहरयापभयः पुरंदरं पुनर्दभापे तुस्तस्य रक्षिता ।
बृहानशस्त्रं यदि सर्ग एव ते नखलशक्तिमित्य रथुं कृती भवात्

१. शततमेनेतिगम्यन् । २. पुरुषोत्तम-महेश्वर-शतक्रतुकाः । ३. अत्र
यनिःशुकारित्वमिन्द्रे विनाशकत्वमात्रेणः न तत्रापहारितयः सगरश्चा
पहारित्वमपीन्द्र एवेत्यनेकद्वयप्रसिद्धम् । एतत्त्रयैकशतसर्गपवृत्तीयस्त्रीके
कपिलस्यऽप्यपहारित्वमिधानमपि सगरस्तत्रान्यथस्तमेनेति तन्वम् ।

तत इति । तत्परतुगतस्य रक्षिता गुरुः प्रहृत्य प्रहृतो कृत्या । अपभयो
 मोक्षः सन् पुनः सुरेभ्यः वभाषे । किमिति । हे देवेभ्यः । मयेषोऽश्वासो
 रूपस्ते तव मर्गे निश्रयः । 'सर्गेः संभावनीमोक्षनिश्रयाप्ययागसृष्टिषु' इ
 भरः । तस्मिं शस्त्रं गृह्णाथ । भवात्प्रभुं मामनिजित्य । कृतमनेनेति कृती
 कृत्यो न ऽहम् । " इत्यादिभ्यश्च " इति निश्रयः । रतुभित्यनेनारमनो
 यत्नं सूचितम् ॥ ५१ ॥

**स एव सुवत्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सरारं शरासनम
 अतिष्टशलीढविशेषशोभिना वपुः प्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः**

स इति ॥ स रवुरुन्मुखः सन् मघवन्तमिन्द्रमेव सुवत्त्वा शरासनं चापं स
 करिष्यमाणः आलीढेनालीढारत्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनाऽतिशय
 भिना वपुः प्रकर्षेण देहोन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाको सन् अति
 स्थितवान् । आलीढलक्षणमाह यादवः- 'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वै
 खमाह्वियाम् । त्रिवितस्त्रधन्तरो पादो मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्या
 भपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः
 इति ॥ ५२ ॥

**रघोरिवष्टम्भमयेन पात्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिद्वेष्यमर्षण
 नवाम्बुदानाकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यसोषंसनधत्तसायकम्**

रघोरिति ॥ रघोरिवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । ' अवष्टम्भः सुवर्णे च
 म-प्रारम्भयोरपि ' इति विश्वः । पात्रिणा वाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्रुः च
 एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिद्वेष्योऽपि । 'संभावनीये चोरेऽ
 गोत्रः क्षाणीधरे मतः ? इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य सु
 क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्
 सायकं वाणं समधत्त संहितवान् ॥ ५३ ॥

**दिलीपसूनोः स वृहद्भुजांतरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचित
 पपावनास्वादितपूर्वमाशुमः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम्**

दिलीपेति ॥ भीमानां मयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिरं उचितः परि
 वितः स-इन्द्रमुक्त आशुमः सायको दिलीपसूनो रघोर्वृहद्विशालं भुजान्त
 वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् । "सुप्तुपा" इति समासः
 मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेन पपी ॥ ५४ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपारुफालनकर्कशांगुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकांकितेस्वनामचिह्ननिचखानसायकम् ॥

हरेरिति ॥ कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः ।
“सप्तम्युपमाने” इत्यादिना समासः । कुमारोऽपि रघुरापि सुरद्विपस्यैरावत-
स्यारुफालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषकैर-
किते शचीपत्रविशेषकांकिते हरोरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामांकितं
सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्ठकराज्यमातस्यायं महानभिभव
श्रुति भावः ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
चुक्रोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ५६

जहारेति ॥ अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महा-
शनिध्वजं महान्तमशानिरूपं ध्वजं जहार विच्छेद च । स शक्रः सुरश्रियः
प्रसह्य कलाच्छ्रित्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै रघवे
भृशमत्यर्थं चुक्रोप । तं हन्तुमियेपेत्यर्थः । “ऋषद्बुह” इत्यादिना संप्रदाना-
च्चतुर्थी ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गुरुत्मदाशीविपधीमदर्शनैः ।
वभूव युद्धं तुमुलं जयैपिणोरधोमुखैरुर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ५७

तयोरिति ॥ जयैपिणोरन्योन्यजयाकांक्षिणोरस्तयोरिन्द्रध्वोः । गुरुत्मन्तः
पक्षवन्तः । ‘गुरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्’ इत्यमरः । आशीविपाः आशिपि देव्यायां
विपं येषां ते आशीविपाः सर्पाः । पृषोदरादिन्वास्ताधुः । ‘स्त्री त्वाशींहिता-
शंसाहिदंष्ट्रयोः’ इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः । सपक्षाः सर्पा इव द्रुहणां
मयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरुर्ध्वमुखैश्च धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्ति तस्या-
दिति भावः । पत्रिभिर्वापैरुपान्तस्थितास्तवस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनि-
काश्च रघोर्यस्मिस्तत्तयाक्तं तुमुलं संशुलं युद्धं वभूव ॥ ५७ ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिरुत्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाकं निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाग्निम्बुधः

१ प्रोक्ताहनायसदयस्तत्ताडनेन । २ पत्रिकाकृतिकर्णलोहोस्तितावधेः ।
३ उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम् ।

अतीति ॥ वासवोऽतैपचन्धेनातिसातत्येनं प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्र
 शृष्टिमिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसङ्गत इति दुष्प्रसङ्गे तस्य । दुःखेनाप्यसहस्ये
 त्यर्थः । तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् । अम्बुदोऽद्रिः स्वतश्च्युतं निर्गतं
 वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाक । रघोरापि लोकमालात्मकस्येन्द्राशसं-
 भवत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनांकिते प्रमथ्यमानार्णवधरिनादिनाम् ।

रघुःशशांकार्धमुखेनपत्रिणाशरासनज्यामलुनाद्विडौजसः५९

तत इति ॥ ततो रघुर्हरिचन्दनांकिते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णव-
 धरिनादिनां प्रमथ्यमानार्णवं इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि
 व्याप्रेतीति विद् व्यापकमोजो यस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य । पृषोदरादि-
 त्वात्साधुः । शरासनज्यां धनुर्मौर्वीम् । शशांकस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं
 यस्य तेन पत्रिणालुनादच्छिन्नम् ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विपः ।

महीध्रिपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमल्लमाददे६० ॥

स इति ॥ विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवेरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विपः
 शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति महीधाः पर्वताः । मूलविभुजादि-
 त्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमल्लं
 वज्रायुधमाददे जग्राह ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितःपपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

निमेषमात्रादवधूयतद्वचथां सहोत्थितःसैनिकहर्षनिःस्वनेः ॥

रघुरिति । रघुत्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् सैनिका-
 नामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुद्रदुरित्यर्थः । निमेषमात्रान्त-
 ह्वयथां दुःखेनवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षण ये निःस्वनाः क्षेपडास्तेः
 सहोत्थितश्च तस्मिन्नुत्थिते सैनिका हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापि शास्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुपः ।

तुतोष वीर्यानिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते६२ ॥

तयापीति ॥ तयापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यङ्गहारेण व्यापारेण निष्परे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्युदः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । “ब्रह्मद्रुणवृत्रेषु क्षिप्र” । तुतोप । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः संतोषोऽत आह ॥ गुणैः सर्वत्र शत्रुभिन्नोदासीनेषु पद्मद्विभ्रान्धीयते । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रून्प्यावर्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥

असङ्गमिति ॥ सारवत्तयाऽद्रिष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे आयुधं वज्र त्वद्व्येन न विसोढं नासद्यत । अतो मां प्रीतं संशुष्टमवेहि । तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा । “अन्यारादितरंते” इत्यादिना पञ्चमी । किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह । तवेयता पराक्रमेण प्रसन्नस्य मे तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥ ६३ ॥

ततो निपङ्गादसमप्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्ख्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निपुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो देवैश्चक्रवचनादनंतरं निपङ्गादसमप्रमुद्धृतं यथा तथोद्धृतं सुवर्णसुख्युतिमी रञ्जिता अंगुलयो येन तमिपुं प्रतिसंहरन्निवर्तयत् । नाप्रहरन्तं प्रहरोदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । “प्रियंवशो वदः खड्ग” इति खड्गप्रत्ययः । “अरुद्विषत्” इत्यादिना मुमागमः । नरेन्द्रसूनुः रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् प्रत्युत्तरं वत्तवात् । न तु प्राहरदिति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततःसमाप्ते विधिनेव कर्मणि ।
अजस्रशिक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥

अमोच्यमिति ॥ हे प्रभो इन्द्र ! अश्वमेधमोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्यजस्रदीक्षार्या प्रयतः स मद्गुरुमेव पिता विधिनेव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण हृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफलकामे किमश्वमेति भावः ॥ ६५ ॥

१ प्रीणयन्तिः मित्राणि कुर्वन्ति । २ यथाविधि श्रुत्युक्तकर्माह्वानरूपेण ।

यथा च वृत्तान्तमिमं सदागतमिच्छित्छोचनेकांशतया दुरासदः ।
तथैव संदेशहराद्विज्ञापतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम्

ययेति ॥ सदागतः सदागृहं गतमिच्छित्छोचनस्थेश्वरस्थैकांशतयाद्यानमन्य-
तममूर्तित्वात् । दुरासदोऽस्मादर्थोद्विग्नः स्यात् । विज्ञापतिर्धियमं वृत्तान्तं तत्र संदे-
शहराद्वानाहरादेव शृणोति च हे लोकेशेन्द्र ! तथा विधीयताम् ॥ ६३ ॥

तयेति कामं प्रतिशुश्रुवान् चोयथागतं मातलिसारथियेयं ॥
नृपस्य नातिप्रमनाः सदागृहं सुदक्षिणासूनुरापि न्यवर्तत ६७

तयेतीति ॥ मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संवन्धिनं कामं मनोरथं तयेति
तयास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् । “ मायायां सवसश्चुवः ” इति कैहेप्रत्ययः ।
यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनु रघुरपि नातिप्रमना विजयकामेऽप्यस-
नाशात्रातीव तुष्टः सन् । नम्रयस्य नम्रव्यस्य “ सुप्तुपा ” इति समासः ।
वृषस्य सदागृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशमणाङ्कितम् ६८

तमिति ॥ हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुत्रकेन प्रथमं बोधितो जयतिः ।
वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षजिह्विरेण पाणिना
कुलिशमणाङ्कितं तरु रघोरिदं तदीयम् अङ्गं कुरिं परामृशन्तं रघुनभ्य-
नन्दत् ॥ ६८ ॥

इति क्षितीशो नवार्तिनवाधिकानां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततानसौपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ महनीयशासनः पूजनीयज्ञः क्षितीशः दिलीप आयुषः क्षये
सति विनं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोडुनिच्छुः इत्यनेन प्रकारेण । इति
हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसनातिषु इत्यमरः । महाक्रतूनामश्वमेधानां नवार्ति-
नवाधिकानां नवतिरेकानवर्तानां सौपानानां परम्परां संस्तिमिव ततान ॥ ६९ ॥

१ अनेन मरिचता त्वतिकोपनः शिखोचनेकांशत्वात् । अतः स पूर्व मा-
ज्ञासीत्-किञ्च-इन्द्रेण निजितोयमश्वमनुपलभ्यैव कृष्णहस्तेन महनीय-
यमागतवानिति । नोहं स्वया प्रगजित इति मन्यसव इति प्रतिशक्तिवत् ।
२ वज्रहन्तविद्वितम् ।

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेऽत्र तथा विधीयताम्

यथेति ॥ सदोगतः सदोगृहं गतस्त्रिलोचनस्थेश्वरस्थैकांशतयाष्टानामन्य-
तममूर्तित्वात् । दुरासदोऽस्मादशैर्दुष्प्राप्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तत्र संदे-
शहराद्द्वार्ताहरादेव शृणोति च हे लोकेऽत्रेन्द्र ! तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्यथौ ॥
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ६७

तथेतीति ॥ मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति
तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् । “ भाषायां सदवसश्रुवः ” इति कर्तुंप्रत्ययः ।
यथागतं यथौ । सुदक्षिणासूनु रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यश्व-
नाशात्रातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नञ्बन्धस्य “ सुप्सुपा ” इति समासः ।
नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः ज्ञासनहारिणा हरेः ।
परामृशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशत्रणाङ्कितम् ६८

तमिति ॥ हरेरिन्द्रस्य ज्ञासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं बोधितो ज्ञापितः ।
वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना
कुलिशत्रणाङ्कितं तस्य रघोरिदं तदीयम् अङ्गं शरीरं परामृशन्तं रघुमभ्य-
नन्दत् ॥ ६८ ॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकानां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुर्धुर्दिवमायुपः क्षये ततानसोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीशः दिलीप आयुपः क्षये
साति विवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोद्भूमिच्छुः इत्यनेन प्रकारेण । ‘ इति
हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिपु ’ इत्यमरः । महाक्रतूनामश्वमेधानां नवतिर-
धिकानां नवतिरेकानशतं सोपानानां परम्परां पंक्तिमिव ततान ॥ ६९ ॥

१ अनेन मत्पिता त्वतिकोपनः त्रिलोचनैकांशत्वात् । अतः स एव मा
ज्ञासीत्-किमु-इन्द्रेण निर्जितोयमश्वमनुपलभ्येव कृष्णमुखेनेव मद्दर्शना-
र्यमागतवानिति । नोहं त्वया प्रगजिता इति मन्यस्व इति प्रतिपादितम् ।
२ वज्रक्षतचिह्नितम् ।

अयामण्डलक्ष्येण तमद्वया किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मात्पत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ६ ॥

अथ तिहासनाह्वयानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह ॥ अयेति ॥
अत्र रघोस्तोत्रोक्तिशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या उत्रधारणं कृतमित्यु-
त्प्रेदते । पद्मा लक्ष्मीः । ' लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया '
इत्यमरः । सा स्वयमद्वया किल । किलेति संभावनायाम् । सती अयामण्डल-
ण्डलक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो द्वयेन । अयामण्डल-
मित्यनेनानातपदानं लक्ष्यते । ' अयाः सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमना-
तपः ' इत्यमरः । पद्मात्पत्रेण पद्ममेवातपत्रं छत्रं तेन कारण-
भूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्माणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम-
भिहितं तं भेजेस्तिषेवे । अन्यथा कयमेतादृशी कान्तिसंपात्तारिति भावः ॥१॥

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

संप्रति सरस्वतीसंनिध्यमाह ॥ परिकल्पितात् ॥ सरस्वती च काले काले
सर्वेष्वपि यान्यकालेषु । " नित्यवीप्सयोः " इति वीप्सायां द्विवच-
नम् । वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसान्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्ह-
तं रश्मि स्वर्गभिरर्थ्युपेतभिः " धर्मपथ्यर्थान्यायुपनेपते " इति यत्प्र-
त्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्ररत्नतस्थे । देवताह्वयं पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च
नाविष्णुः पूषिवीपतिः " इति वा, लोकपालरत्नकल्पद्वैत्यनुसंधेयम् । एवं च
ति ' उपदेवपूज संनिकरणद्वैतम् इति वक्तव्यावात्मनोत्वं स्तिवचने ॥६॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेन तस्मिन्नाहीद्वहं धरा ॥ ७ ॥

मनुप्रभृतिभिरिति ॥ बहं धरा मनुप्रभृतिभिर्मन्त्रविभिर्मन्त्रिः इत्यर्थः
भुक्ता यद्यपि भुक्ते इत्यर्थः । मनुप्रभृतिव्यापारत्वे । ' लघुः ' उक्ते वाच्यं
यं इति वेदवः । तथापि न रिन्नहति । अथवा पूर्वं यद्यपि मनुप्रभृती
पूर्वं न मनुप्रभृतिन्यपूर्वं समन्यैस्तुतेवमिति । तत्राप्यनन्यैर्विद्वान्
तद्वन्दिषु पद्मात्पत्रेण स्वयं कृतं मनुप्रभृतिभिः ।

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अथ तिहासनरोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह ॥ छायेति ॥
अत्र रघोस्तोत्रोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्यु-
त्प्रेक्षते । पद्मा लक्ष्मीः । ' लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया '
इत्यमरः । सा स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायाम-
ण्डललक्ष्येण कान्तियुञ्जानुमेयेन । न तु स्वल्पतो दृश्येन । छायामण्डल-
मित्यनेनानातपज्ञानं लक्ष्यते । ' छायाः सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमना-
तपः ' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं छत्रं तेन कारण-
भूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्माणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम-
भिषिक्तं तं भेजे स्तिषेवे । अन्यया कथमेतादृशी कान्तिसंपात्तारिति भावः ॥५॥

परिकल्पितसंनिध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

संप्रति सरस्वतीसंनिध्यमाह ॥ परिकल्पितात् ॥ सरस्वती च काले काले
सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । " नित्यवीप्सयोः " इति वीप्सायां द्विवच-
नम् । वन्दिषु परिकल्पितसंनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं
तं रक्षन् अर्थ्याभिर्यादनपेताभिः " धर्मपथ्यर्थन्यायः कनपेते " इति यत्प्र-
त्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्ररूपतस्थे । देवताद्वय्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च
" नाविष्णुः पृथिवीपतिः " इति वा, लोकपालात्मकत्वाद्देवतुल्यत्वैयम् । एवं च
सति ' उपदेवपूजासंगतिरूपदानेषु ' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिद्धयति ॥६॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यापि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वैव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

मनुप्रभृतिभिरिति ॥ वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मान्यादिभिर्मान्यैः पूज्यैः
राजभिर्भुक्ता यद्यापि भुक्तेवत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । ' अप्यर्थे यदि वायं
स्यात् ' इति वैश्वः । तथापि तरिमन्त्रादि । अन्यः पूर्वा दरयाः सान्यपूर्वा
अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा अन्येषुभुक्तेवासीत् । तदप्रथमपतिकेवानु-
रक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ लक्ष्मीहिं पद्मातपत्रेण चक्रवर्तिनं भजतीति नीतिः ।

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

अत्र कारणमाह ॥ स इति ॥ हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया यथा-
पराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव । अतिशीतोष्-
त्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नभ्यस्य नशब्दस्य “मुष्मुपा.” इति
समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव मलयानिल इवेत्यर्थः । युक्त-
दण्डतयेत्यत्र कामन्दकः ॥ “उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन
वृपातिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते” इति ॥ ८ ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरो ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

मंदोत्कण्ठा इति ॥ तेन रघुणा प्रजा गुरो विलीपविषये । सहकारोऽति-
सौरभश्चूतः । ‘आश्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरमः’ इत्यमरः ।
तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोद्गम इव ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दो-
त्कण्ठा अल्पोत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विषयं विस्मा-
रयतीति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिरिति ॥ नयविद्भिर्नोतिशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन् राज्ञि विषये । तमधि-
कृत्येत्यर्थः । सद्वर्षयुद्धादिकमसत्कृत्युद्धादिकं चोपदर्शितम् । तस्मिन् राज्ञि
पूर्वं पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त
इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवामिमत्तं नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थ-
मेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्योर्थः ‘पक्षः पार्श्वगुरुसाध्यसहायकलाभेन्निष्ठ’
इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुपुगुणाः ।

नवे तस्मिन्मद्गिपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पञ्चानामिति ॥ पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणां गन्धादय उक्क-
र्वमतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षते ॥ तस्मिन्त्यौ नाम नवे महीपाले जाते सति
सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिधा-
भवदिति भावः ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाञ्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

यथेति ॥ यथा चन्द्रयत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः । चादिघातोरीणादिको
रप्रत्ययः । प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च
तपतीति तपनः सूर्यः । नन्त्यादेत्वाह्लट् प्रत्ययः । प्रतापात्संतापजननाद-
न्वर्थः । तथैव स रघू राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्यकराजशब्दोऽभूत् ।
यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि घातू-
नामनेकार्थत्वाद्भ्रजनाद्वाजेत्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

काममिति ॥ विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्ण-
प्रान्तगते । चक्षुष्मत्ता तु चक्षुष्मत्त्वमिति त्वित्यर्थः । सूक्ष्मकार्यार्थान्कर्तव्या-
र्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति तेन सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रं
दृष्टिविभेकिनामिति भावः ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थदथैनं सद्युपस्थिता ।

पार्थिवश्रीद्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

लब्धेति ॥ लय लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जन-
प्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा
पद्मपिहा । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् द्वितीया पार्थिवश्री राजल-
क्ष्मीरिदं सद्युपस्थिता आत् । “ रक्षा पौरजनस्य देशनगराद्यमेष्टु गुप्ति-
स्तथा येषानामपि मंत्रहोऽपि तुलया मानववत्प्रपन्नम् । सामर्थ्यं किञ्चिदु-
१ “पृथ्वी पञ्चगुणां तार्यं चतुर्गुणमथानलः । त्रिगुणो त्रिगुणो वायुर्विष्णुर्वेदगुणा
भवेत् ॥” रूप-रस-गंध-स्पर्श-द्रव्यः पृथिवीगुणाः । रूप-रस-स्पर्श-द्रव्यः
जहगुणाः । रूप-स्पर्श-द्रव्यः तेजोगुणाः । रूप-स्पर्श-द्रव्य-वायुगुणाः । रूप-
स्पर्श-द्रव्य-वायुगुणाः ।

स्वादा । तुल्यभोगेति यावत् । ' रसो गन्धे रसः स्वादे ' इति विश्वः ।
आसीत् ॥ १८ ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

हंसश्रेणीष्विति ॥ हंसानां श्रेणीषु पंक्तिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि
येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति । ' कुमुद्वान्कुमुदप्राये ' इत्यमरः । " कुमुदनडवेत-
सेभ्योऽड्मत्तुप् " । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । वारिषु च तदीयानां रघु-
संबन्धिनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् । इत्युत्प्रेक्षा ।
अन्यथा कथमेवां धवलमेति भावः ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायानिषादित्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इद्विति ॥ इक्ष्णां छायेक्षुच्छायम् । " छाया बाहुल्ये " इति नपुंसक-
त्वम् । तत्र आ समन्तात् निर्पीदन्ति ता इक्षुच्छायानिषादित्यः । " इक्षुच्छाया-
निषादित्यः " इति स्त्रीलिङ्गपाठोपि समंजस एव । शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति
शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः । " कर्मण्यण् " इदृशेण " टिड्ढाणञ् " ।
इत्यादिना ङीप् । गोप्सु रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद्-
गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारदारभ्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य तत् ।
कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्गार्हन्ति स्म । अथ वा कुमारस्य
सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्याभि-
विधावव्यर्थीभावः । आकुमारकथोद्घातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रिया-
विशेषणमेतत् । ' स्यादभ्यादानमुद्घात आरंभः ' इत्यमरः ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महोजसः ॥

रघोरभिभवाशङ्कि बुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

प्रससादेति ॥ महोजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । ' अगस्त्यः कुम्भसंभवः ' इत्यमरः । उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं वनूत् । महोजसो रघोरुदयादभिभवा-

१ एतदप्ये- ' आकुमारकथोद्घातम्-इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभि-
श्रितैरुद्घातं यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥ ' इति
कार्त्तिकश्चित् मुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

डित्करणेनानुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति
वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥ युगम् ।

रजोभिरिति ॥ किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्धूते रजोभिर्घनसंनिभैर्वर्णतः क्रियातः
परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च
व्योमेव कुर्वन् । यथाभिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्द्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

प्रताप इति ॥ अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यस्तेजः
कोशदण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो
वृष्टिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्तानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चाद्द्रथादि
रथाशदिकं चतुरंगवलयम् । इतीत्यं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः
प्रकाण्डेऽकार्यंशे विशानादिषु पञ्चसु । वृषे समूहे व्यूहे च' इति हेमः । सा
चमूर्ययौ ॥ ३० ॥

महप्रदान्युद्धम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

निदिन्तानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाशकार साः ॥ ३१ ॥

स इति ॥ महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्त रघुः । हरस्य जवाभ्यो
 षष्ठीं गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथ इव बभौ । भगीरथो
 नाम कश्चित्कपिलदधानां सगराणां नत्ता तत्पावनाय हरकिरीटादङ्गां पवर्त-
 येतः राजा यस्त्वंवत्पद्मङ्गा व भगीरथीति गीयते ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फल्गुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तत्त्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

त्याजितैरिति ॥ ' फले धने वीजे निपत्तौ भोगलाभयोः ' इति
 केदवः । फले लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवे च । त्याजितैः त्यजेर्ष्यन्तादिकर्म-
 णादप्रधाने कर्मणि क्तः । उल्खातैः स्वनदाच्छयावितैः । अन्यत्रोत्पादितैः ।
 बहुधा भग्नै रणे जितैः । अन्यत्र छित्तैः । नृपैः पादपैर्दन्तिनो गजस्येव तस्य
 रयोर्मार्गे उल्बणः प्रकाश आसीत् । ' प्रकाशं प्र' टं स्वटमुल्बणं विशदं
 मृद्वम् ' इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौस्त्यनिवसाकामस्तांस्तान्नपदाञ्जयी ।

प्राप तालीवनश्यामलुपकण्ठं मधेदधेः ॥ ३४ ॥

पौस्त्यनिवसिति ॥ जघ्नी जघनशीलः । " जितक्षिविधी " इत्यादिनेतिप्र-
 त्ययः । स मधुदेवम् । एते भवान्पौरस्त्याग्र्याच्यात् " दक्षिणापथात्पुस्त्यात् " इति
 इति त्यदात्प्रत्ययः । तांस्ताम् । सर्वानित्यर्थः । श्यामलां हिमनिः । जघनवान्
 देवानाकामतितामंशालीवितैः इयमं हरिद्वर्णं मधुदेवस्यमण्डनरितं
 प्राप ॥ ३४ ॥

स इति ॥ महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः । हरस्य जटाभ्यो
 भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरय इव बभौ । भगीरयो
 नाम कश्चिक्कापेलदग्धानां सर्गैराणां नसा तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां पवर्त-
 यिता राजा यस्संवन्धाद्गङ्गा च भगीरथीति गीयते ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फल्मुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुत्खणो मार्गः पादपौरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

त्याजितैरिति ॥ ' फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः ' इति
 केशवः । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवं च । त्याजितैः त्यजेपर्यन्ताद्विकर्म-
 कादप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपदाच्छयावितैः । अन्यत्रोत्पादितैः ।
 बहुधा भग्नै रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः पादपैर्दन्तिनो गजस्येव तस्य
 रवोर्मार्गं उत्खणः प्रकाश आसीत् । ' प्रकाशं प्र । टं स्पष्टमुत्खणं विशदं
 स्फुटम् ' इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यान्नेदमाक्रामस्तांस्तान्नपदाञ्जयी ।

प्राप तालीवनश्यामसुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

पौरस्त्यानििति ॥ जयी जयनशीलः । " जिह्वाक्षिवित्री " इत्यादिनेनिप्र-
 त्ययः । स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौरस्त्यान्प्राच्यान् " दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् " इति
 त्यवप्रत्ययः । तांस्तान् । सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां हिरुक्तिः । जनपदान्
 देशानाक्रामन्नतिक्रामंस्तालीवनैः श्यामं हरिद्वर्णं महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं
 प्राप ॥ ३४ ॥

अनन्नाणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनन्नाणामिति ॥ अनन्नाणाम् । कर्मणि पठौ । समुद्धर्तुस्मूलयितुस्त-
 स्माद्रघोः सकाशात् । " भीत्रार्यानां भयहेतुः " इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ।
 सिन्धुरयात्रदीवेगादिन् सुहृद्वैः सुहृद्वेशीयैः । सुहृदादयः शब्दा जनपदवच-
 नाः क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वैतसस्य सम्बन्धिनां वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः ।

१ सगरस्य अपत्यानि पुमांसः सगराः । बहुत्वादणो लुक् ।

आश्रित्य । आत्मा संरक्षति । अत्र कैवल्यः ॥ “ वरीयसाभियुक्तो दुर्बलः
सर्वानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत् ” इति ॥ ३५ ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतात् ।

निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

वङ्गानिति ॥ नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनेरुद्यतान्संनद्धान्वङ्गा-
न्याज्ञस्तरसा चलेन । ‘ तरसी बलरंहसी ’ इति यादवः । उत्खायोनृद्व्य-
गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान । स्यात्-
त्वानिरयर्थः ॥ ३६ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादेति ॥ आपादपद्ममंघ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः । अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता
अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविशेषा इव ।
‘ शालयः कलमाद्याश्च यष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ’ इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं
पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । ‘ पादो बुध्ने तुरियांशशैलप्रत्यन्तपर्वताः ’ इति
विंश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च रघुं फलैर्धनैः । अन्यत्र सस्यैः । संवर्धया-
मासुः ‘ फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । सस्ये ’ इति केशवः ॥ ३७ ॥

स तीर्त्वा कं पिशां सैन्यैर्वद्धि रदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिसुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स इति ॥ स रघुर्वद्धा द्विरदा एव सेतवो येस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम
नदीं तीर्त्वा । उत्कले राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभि-
मुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदितः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । “ महेन्द्रो मलयः सह्यः
शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तिते कुलपर्वताः ॥ ” इति
विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता साराथिर्गभीर-

१ करभामिति पाठः ।

वेदिनो विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमंकुशमिव न्यवेशयन्
त्रिशितवान् । “ त्वभेदाच्छोणितस्त्रावान्मांसस्य क्रयनावपि । आत्मानं
यो न जानाति सा स्याद्गम्भीरवेदिता ॥ ” इति राजपुत्रीये । “ विरक्ताहेन
यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥ ”
इति मृगचर्माये ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

प्रतिजग्राहेति ॥ गजसाधनः पुष्कलगजसामग्रीवान् कालिंगः कालिंगानां
राजा । “ वृचभ्मगवकालिंग ” इत्यादिनाप्रत्ययः । अद्वैरायुधैस्तं रघुं
पक्षार्णं भेदे उद्यतमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तः
वान् । समिजगमेत्यर्थः ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

द्विषामेति ॥ काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नारा-
वानां वाजविशेषज्ञां दुर्दिनम् । लक्षण्या वसिष्ठच्युते । विषह्य सहित्या
सद्यथाशास्त्रं मंगलस्नात इव विजयमंगलार्थमभिविक्त इव । जयश्रियं प्रति-
पेदे प्राप । “ यत्तु सर्वेषांश्चिन्तानं तन्मांगल्यमुदीरितम् ” इति य दक्षः । ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलेस्तत्र रचिताऽऽपानभूतयः ।

नालिकेरासवं योषाः शाश्वतं च पपुयेशः ॥ ४२ ॥

ताम्बूलीनामेति ॥ तत्र महेन्द्राद्रौ गृह्यन्त इति योषाः । पत्ररश्मिः ।
रचिताः वर्तितयः स्नानभूतयः पानयोग्यप्रदेशः यस्मिन् तपस्वितः सन्तौ
नालिकेरासवं नालिकेरमये ताम्बूलीनां नामवह्नीनां दलेः ससुखाश्रयैः
पपुः । तत्र शिल्पदुरित्यर्थः । शाश्वतं यशश्च पपुः जहुरित्यर्थः । ४२ ।

गृहीतप्रतिपुङ्गवस्य स धर्मविजया नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनापत्य जरार न तु मेदिनाम् ॥ ४३ ॥

गृहीतप्रतिपुङ्गवस्येति ॥ धर्मविजया धर्मद्वि विजयहेतुः स नृपः ।
गृहीतप्रतिपुङ्गवस्य गृहीतप्रतिपुङ्गवः “ पूर्ववदेव ” इति राजान

तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिंगस्य श्रियं जहार । धर्मार्थं न तु स्वोपयोग्यं
मिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवारसत्यादिति भावः ॥४३॥

ततो वेलातटेनैव फलयत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

तत इति ॥ ततः प्राचीविजयानन्तरं फलयत्पूगमालिना कश्चित्कुरु-
श्रेणीमता । व्रीह्यादिस्वादिनिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोक्तं-
वागस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः अयत्नासिद्धत्वाद्भा-
र्यनीयजयः सन् ययौ । “ अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नमसिं स्थितः ।
वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्वनः ॥ ” इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेण वजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स इति ॥ सः ययुः गजानां दानेन मदनं सुगन्धिना सुरमिगन्धिना ।
“ गंधस्यैत् ” इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः, यद्यपि “ गंधस्यैत्सै तदेकान्त-
ग्रहणं कर्तव्यम् ” इति नैसांगिकगंधविक्षायापेक्षेकारादेशः । तथापि निर्-
कुशाः कवयः । तथा च भावकाव्ये “ वसुरयुक्त्वाद्गुच्छसुगन्धयः सतत-
गास्ततगानगिरोऽलिभिः ” इति । नैपते च “ अपा हि वृक्षाय न वारि-
धारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदधे तुपारा ” इति । “ न कर्मधारयान्मत्वर्यायस्त-
दर्थप्रतिपत्तिकरश्चेद्बहुव्रीहिः ” इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जयन्य
एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । ‘ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च
ते ’ इत्यमरः । “ सेनाया वा ” इति ष्यप्रत्ययः । तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम
सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वसनीयामिवाकरोत् पत्न्यां
सम्मोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥

बलैरधुपितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

क्षारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयान्द्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

बलैरिति ॥ विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्वलैः सैन्यैः ।
‘ बलं शक्तिर्वलं सैन्यम् ’ इति यादवः । मारीचेषु मरीचकनेपुञ्जान्ताः परि-
भ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यामु तः । ‘ तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कार-
ण्डवः प्लवः ’ इत्यमरः । मलयान्द्रेरुपत्यका आसन्नभूमयः । ‘ उपत्यकाद्रेरा-

सत्रा भूमिलध्वंसमधित्यका इत्यमरः । “उपाधिभ्यां त्यक्त्” इत्यादिना त्यक्त्प्रत्ययः । अध्युपिताः । उपत्यकासूचितमित्यर्थः । “उपान्वध्याङ्ङसः” इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरक्षक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

ससञ्जुरिति ॥ अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पतिष्णव उत्पतन शीलः । “अलङ्कृञ्” इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु सर्वधर्मातिवद्विद्वन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु ससञ्जुः सक्ताः । “गजगण्डे कटीकौ” इति कोशः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्त्रसत्करिणां श्रेष्ठं त्रिपदीश्लेदिनामपि ॥ ४८ ॥

भोगीति ॥ चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्ववेष्टनाग्निष्णु समर्पितं सज्जितं त्रिपदीश्लेदिनां पादगुंखलच्छेदकानामपि । ‘त्रिपदी पादवन्धनम्’ इति यादवः । करिणां श्रीवाह भवं श्रेष्ठं कण्ठवन्धनम् । “श्रीवाभ्योणू च” इत्यण्प्रत्ययः । नास्त्रसत् स्रस्तमभूत् । “शुद्धचो लुङि” इति परस्मैपदे षुषादित्वाद्द् “अनिदिनाम्” इति नकारलोपः ॥ ४८ ॥

द्विशि मन्दायते तेजो दक्षिणरजां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्डुचाः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

द्विशिति ॥ दक्षिणस्थां द्विशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात्क्थच्प्रत्ययः “वा वयसः” इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्यादिति भावः । तस्यामेव द्विशि पाण्डुचाः पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्डुचाः । “पाण्डोर्दृग्दत्तव्यः” । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितानिति नायकस्य महाहृत्कर्षो गम्यते ॥ ४९ ॥

ताम्रवर्णीसमेतस्य बुद्ध्यासां दगोद्धेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्यै यतः स्वयिव संचितम् ॥ ५० ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्येति ॥ ते पाण्डवास्ताम्रपर्ण्या नद्या समन्तस्य संगत-
महोदधेः संबन्धि संचितं युक्तासारं मौक्तिकवरम् । “सारो बलं स्थितिं
च न्याये कृत्वा वीर त्रिगु” इत्यमरः । एवं स्वकीयं संचितं यथा इव तस्मै
रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः । यथासः शुभ्रत्वाद्यौषम्यम् । ताम्रपर्णीसंज्ञं
मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धिः ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तदेष्वालीनचन्दनो ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयददुरी ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बामिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥ युग्मम् ।

स इति ॥ असह्यविक्रम इति च ॥ असह्यविक्रमः स खुस्तयेषु साहु-
प्वालीनचन्दनो व्याप्तचन्दनदुर्मौ । ‘गन्धसारो मलयजो मद्रथ्रीचन्दनो-
ऽध्वियाम्’ इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रातेषु व्याप्तचन्दनानुलेषौ । तस्या दक्षिणस्या
दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयददुरी नाम शैलो, यथाकामं यथेच्छं निर्वि-
श्योपभुज्य । ‘निर्वेशो भृतिभोगयोः’ इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वा-
नुदधिः । “उदन्वानुदधौ च” इति निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्थ-
क्तम् । “स्तोकातिकदूराथक्कृच्छ्राणि क्तेन” इति समासः । “पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः” इत्त्लुक् । सस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बामिव स्थितं सह्यं
सह्याद्रिमलंघयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामाच्चोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

संप्राति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह ॥ तस्येति ॥ अपरान्तानां पाश्चा-
त्यानां जय उद्यतेर्युक्तैः । “अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्यरिकान-
दयः ” इति यादवः । विसर्पद्भिर्गच्छद्भिरस्तस्य रवोरनीकैः सैन्यैः ।
“अनीकं तु रणे सैन्ये” इति विश्वः । अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरु-
त्सारितः परिसारितोऽपि सह्यलग्न इवासीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवावश्य-
तेति भावः ॥ ५३ ॥

१ अयं पश्चिमोदाधिर्हि रामाच्चोत्सारितः सह्यशैलाच्चतुर्योजनं दूरः ।
सह्यशैलसमुद्रयोरन्तराले वर्तमानो भूभागः परशुरामक्षेत्रम् । तदेव च मध्य-
कीङ्गणमित्यप्रस्तुतमपि ज्ञेयं परदेशस्थैः ।

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोपिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुशूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

भयत्यादि ॥ तेन रघुजा भयनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषाणां केरल-
योपितां केरलांगनानामलकेषु चमूरेणुः सेनारजशूर्णस्य कुंकुमादिरजसः
प्रतिनिधीकृतः प्रत्यादेशीकृतः । तदभावे तत्सदृशः प्रतिनिधिः । एतेन
योपितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥ ५४ ॥

मुरलीमारुतोद्धृतमगमत्केतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयत्नपटवास्ताम् ॥ ५५ ॥

मुरलेत्यादि ॥ मुरली नाम केरलेदेशेषु काचिन्नदी । “ मुरलीमारुतो-
द्धृतम् ” इति कचिन्पाठः । तस्यां मारुतेनोद्धृतमुत्थापितं केतकं केतकी-
संबन्धि रजः परागस्तद्योधवारवाणानां रघुभद्रकञ्चुकानाम् । “ कञ्चुको
वारवाणेऽस्त्री ” इत्यमरः । अयत्नपटवास्तामयत्नसिद्धवस्त्रवास्ताद्व्यत्य-
मगमत् । “ पिष्टातः पटवान्कः ” इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत् दाहानां चरतां गात्रशिक्षितैः ।

दग्धभिः पदनाद्धतराजतालीदिनध्वनिः ॥ ५६ ॥

अभ्यभूयतेति ॥ चरतां गच्छतां दाहानां वधिताम् । (राजिताएव) कृतः
वेदयैस्त्वदससयः ? इत्यमरः । गात्रशिक्षितैर्गोत्रिगोत्रिषु सत्त्वयमभिः ।
कर्तारि क्तः । दग्धभिः कर्तारिः । पदनेनोद्धृतानां विपदानां परान्तादीनां
भयनिरभयभूयत् तिरस्कृतः ॥ ५६ ॥

अवकाशं किलोदन्वानामायाभ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

अवकाशमिति ॥ उदन्वानुद्धरी रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितो याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे स्वपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशार्वात्तत्त्वेति केरे समुद्रदत्तत्वोपचारः । करदानं च भीत्या ! न तु याच्ययेति रामाद्रवोरुत्कर्षः ॥ ५८ ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

मत्तेत्यादि ॥ तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव । नपुंसके भावेक्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्यानानि यस्मिस्तं तथोक्ते त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार । गाढप्रकाशस्त्रिकूटोऽद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

पारसीकानिति ॥ ततः स रघुः । संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकाविपुनिव पारसीकात्रज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादेति भावः ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

बालातपमिवाब्जानामक्वालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

यवनीत्यादि ॥ स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणां तुरष्कीणाम् "जातिरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीप् । मुखानि पद्मानिव मुखपद्मानि । उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन यो मदो मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः ।

१ प्रकटधातुदर्शनात् । २ पारसीकाः संप्रति ' इराण ' शब्दवाच्यदेशविशेषाः । तत्रत्या जनाश्च बलीवर्द्धपूजका अग्निसेवकाः कटियज्ञोपवीतिनः ।

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

परस्परेणोति ॥ तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेणा-
न्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो घनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो
चलरूपो विज्ञातः । एतेन तत्रत्यदरतनामनर्द्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय
इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेसादधान इव हियम् ॥ ८० ॥

तत्रोति ॥ स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय ।
पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य हियमादधानो जनय-
न्निव अवरुरोहावततार । कैलासमगतैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । न हि शूरा-
परेण पराजितमभिर्युज्यन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

चक्रम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तिः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

चक्रम्प इति ॥ तस्मिन्नघो । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन्स्ती-
र्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां कामरूपाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य
रघोर्गजानामालानतां गजवन्धनस्तम्भतां प्राप्तिः कालागुरुद्रुमैः कृष्णा गुरुवृक्षैः
सह चक्रम्पे कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य ह्युत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

नेति ॥ स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तद् दुर्दिनं
च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे ।
पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ॥

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

तमिति ॥ कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽर्थाखण्डलविक्रममतीन्द्र-
 राक्रमं तं रघुं भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तेर्नागैर्गजैः । साधनेः । भजे
 नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः । कीदृशीर्नागैः । येरन्यात्रधुव्यतिरिक्तान्नुपा-
 नुपसुरोध । गूराणामपि गूरो रघुरिति भावः ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वर इति ॥ कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवता तस्य रघोः पाद-
 योश्चायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कांतिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण
 समर्पणेनानर्चार्चयाभास ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।

राजो विश्रामयज्ञानां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

दिग्बिजयमुपसंहरति ॥ इतीति ॥ जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ॥ इति
 स्तुप्रत्ययः । स रघुरिति त्वं दिशो जित्वा रथरुद्धतं रजश्छत्रशून्येषु ।
 रपोरेकच्छत्रकत्वादिभि भावः । राज्ञां मौलिषु किरोटेषु । 'मौलिः'किरीटे धम्मिल्ले
 पृष्ठावर्द्धेऽहमूर्धजे' इति हेमः । विश्रामयन् । संक्रामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत
 निवृत्तः ॥ ८५ ॥

स विश्वजित्माजह्ने यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥ ८६ ॥

स इति ॥ स रघुः सर्वत्र दक्षिणा यस्य यस्मिन्वा तं सर्वस्वदक्षिणम् ।
 "विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः" इति श्रुतेः । विश्वजितं नाम यज्ञमाजह्ने । छत्र-
 वानित्यर्थः । युक्तं भित्तिद्विस्थात् ॥ सतां साधनाम् । वारिसुचां मेघानामिव
 आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि । पार्श्विनियोगाद्येत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सत्रान्ते सन्निवसस्यः पुरस्त्रियाभि-

र्तुदीभिः शमितपराजयप्रपलीकान् ।

१. सत्रान्ते सन्निवसस्यः पुरस्त्रियाभिः शमितपराजयप्रपलीकान् ।
 २. सत्रान्ते सन्निवसस्यः पुरस्त्रियाभिः शमितपराजयप्रपलीकान् ।
 एवं संपूर्णा परंपरा द्र. पादात्तं यन्मास भवतीत्यर्थः ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुक्कावरोधा-

त्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

सत्रान्त इति । काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति सचिवसखः सन् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हेमः । तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्च" । गुर्वाभिर्महतीभिः । गुरुर्महत्यागिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हेमः । पुरास्क्रियाभिः पूजाभिः शगितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् । "राजश्चशुराद्यत्" इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान् । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्-"श्रीं श्रीं गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणोयम्" इति ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ॥

प्रस्तानप्रणतिभिरंगुलीषु चक्रु-

मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

त इति ॥ ते राजानः रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम् ॥ सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः । करणेः । अंगुलीषु मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यच्युतेर्मकरन्दैः पुष्परसैः । 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च । 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकौलाचलमल्लिनाथसुरिविरचितया संजीवनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकाव्यश्रीकालिदासकृती रघुवंश-
महाकाव्ये रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

तामेति ॥ विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधना-
नामग्रयाग्र्यग्रेसरः । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञः । आगमन-
प्रयोजनमक्षयं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशां पतिर्मनुजेश्वरः । 'हौ विशौ
वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजमासनगतम् । उपावेष्टमित्यर्थः । 'वि-
ष्टरो विटपी दर्भभुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । "वृक्षासनयोर्विष्टरः"
इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । "तदर्हम्"
इति वतिप्रत्ययः । अर्चयित्वारान्समीपे । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः ।
कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतानृपीनां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ॥
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमातं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

अप्यग्रणीरिति ॥ हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे ! 'कुशाग्रियमतिः प्रोक्तः
सूक्ष्मदर्शा च यः पुमान्' इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रद्रष्टृणाम् । "सुक-
र्मपापमन्त्र" इत्यादिना किप् । ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुश-
त्यपि क्षेमवान्किम् । अपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्रंकासंभावनास्वापि'
इत्यमरः । यतो यस्माद् गुरोः सकाशात्त्वयाऽशेषं ज्ञानम् । लोकेनोष्ण-
रश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव प्राप्तं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

क्रायेन वाचा मनसापि ज्ञानश्च घटसंभृत वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

क्रायेनेति ॥ क्रायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना तथा वेदपाठेन
मनसा गायत्रीजिपादिना क्रायेन वाचा मनसापि । करणे । वासवस्येन्द्रस्य
धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशंका-
शश्वदसकृत । 'सुहृः पुनःपुनः शश्वदमीक्षणम-
सिमाः' इत्यमरः । संभृतं

१ अत्र न मन्त्रान्कुर्वन्तीति मन्त्रकृतानृपीनां व्युत्पत्तिर्गरीयसो वेदापीरुपेयत्वं
भङ्गात् । किन्तु मन्त्रान्कुर्वन्ति प्रयोग-
पां मन्त्रकृतमिति ।

संचितं महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं ब्राह्मणः कायजं तत्तपोऽन्तरायैर्ब्रह्मैरिन्द्रप्रोरिता-
प्सरःशापैर्व्यथं नाशं नापाद्यते कञ्चित् न नीयते किम् । 'कञ्चित्कोमप्रवेदने'
इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ॥

कञ्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ६ ॥

आधारेत्यादि ॥ आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः ।
'आधार आलवालेम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । सुतेभ्यो निर्गतो
विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा संवर्धितानां वृद्धिं प्राप्तिनां श्रम-
च्छिदां वं आश्रमपादपानां वाय्वादिः । आदिशब्दाद्वावानलादिः । उपप्लवो
वायवको न कञ्चिन्नास्ति किम् ॥ ६ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सकृत्वादभयक्रामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला कञ्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ७

क्रियानिमित्तेष्विति ॥ क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु
मुनिभिर्वत्सलत्वाङ्गुगस्नेहादभयक्रामाऽप्रतिहतेच्छा । तेषां मुनीनामंका एव
शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तयोक्ता मृगीणां प्रसूतिः
संततिरनपाऽव्यसना कञ्चित् । अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुःखेनोव्यसने-
ष्वधम्' इति यादवः । ते हि व्यालव्याघ्रादिभयाद्दशरात्रमङ्ग एव धारयन्ति ॥७॥

निर्वर्त्यते येनियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ॥

तायुच्छपष्टाङ्कितैकतानि शिवानि वस्तुार्थजलानि कञ्चित् ॥

निर्वर्त्यते इति ॥ येस्तार्थजलैर्नियमाभिषेको नित्यस्तानादिनिर्वर्त्यते
निष्पाद्यते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्गत्योति शेषः । पितृणामभिषेकात्तादीनां निवा-
पाञ्जलयस्तर्षणाञ्जलयः । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते ।
उच्छान्तानां प्रकीर्णोद्भूतपान्यानां पत्रैः पत्रभागैः पालकत्वाद्वाजप्राप्तैश्चित्तानि
सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तयोक्तानि वो युष्माकं तानि । तीर्थज-

१ युष्माकम् । २ मुनयो हि नृपोद्देशेन पत्रं भागं तीर्थतीरे क्षिपन्ति ।
अत्र श्रुतिः— यस्माद्द्वारपथव्या सप्युच्छपष्टभागं निर्वापयन्ति । योऽस्मान्वा-
द्यति तस्माद्दशमपतिष्ठतामिति ॥ इति । ३ तानीत्युक्तत्वात्पद रथैः कतिपय-
दिनपर्यन्तमाश्रमवासं आसीदिति एतन्नित्यन्वयः ।

स्थानि शिवानि भद्राणि कञ्चित् । अनुपपन्नानि किमित्यर्थः । 'उञ्जोषान्ना
शकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् ।' इति यादवः । " पञ्चाष्टमाभ्यां च ॥ १ ॥"
इति पञ्चशब्दाद्भागार्थेऽन्वयः । अत एवापूरणार्थत्वात् "पूरणगुणः" इत्य-
दिना पञ्चोसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति सैकतानि । " सिकताशब्-
दाभ्यां च ॥ इत्यणप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कञ्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ।
नीवारेत्यादि ॥ कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या
भागा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जीवितस्य साधनं वी-
रुषमाकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यामिति पावत् । नीवारपाकादि-
भ्यादिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदैभ्य आगतैर्जानपदैः " तत
आगतः " इत्यण् । कडंगरीयैः कडंगरं बुसमर्हन्तीति कडंगरीयाः । 'कडंगरी-
यसं क्लीबे धान्यत्वञ्चि तुपः पुमान्' इत्यमरः " कडंगरदक्षिणाच्छ च " इति
छप्रत्ययः । तैर्गोमाहिपादिभिर्न मृश्यते कञ्चित् । न भक्ष्यते
किमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्बिनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥
अपीति ॥ क्वच त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्बिनीय शिक्षयित्वा ।
विद्यामुपादिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्याश्रमं प्रवेष्टुम् । "क्रियार्थोपपद्" इत्या-
दिना चतुर्थी । अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम् ? हि यस्मात्ते तत्र सर्वपामाश्र-
माणा ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे क्षमं शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु'
इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः । विद्याग्रह-
णानन्तरं यत्तस्येति भावः । " कालसमयवेलासु तुमुन्" इति तुमुन् । सर्वोप-
कारक्षममित्यत्र मनुः ॥ "यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते
गृहिमस्तद्ददाश्रित्येतर आश्रमाः ॥ " इति ॥ १० ॥

तत्रार्हेतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मनावा प्रातोऽपि संभावयितुं वनान्माम्
दृशत्प्रश्नं विद्यायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिन्नीपुराह ॥ तवेति ॥ अर्हन्तः
पूज्यस्य प्रशस्तस्य । "अर्हेः प्रशंसायाम्" इति शत्रुप्रत्ययः । तत्राभिगमने-

नागमनमात्रेण मे मनो न हसं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनो-
त्सुकं सौत्कण्ठम् । 'इष्टार्योयुक्त उत्सुकः' इत्यमरः । "प्रसितोत्सुकाभ्यां
तृतीया च" इति सप्तम्येयं तृतीया । शासितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वती वा
"प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया । मां संभावयितुं पवित्रीकर्तुं
अनाप्राप्तोऽसि । गुर्वर्थे स्वार्थे वा तत्रागमनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययरूप रघोरुद्दाहामपि गां निशम्य ।

स्वार्योपपत्तिं प्रति दुर्वलाशस्तमित्यवोचद्धरत्तुशिष्यः १२

इतीति ॥ अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य
रघोरित्युक्तप्रकारासुदारासौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनोनियोगक्रिययो-
त्सुकं मे' इत्येवंरूपम् । 'स्वर्गेषुपशुवाग्ब्रह्मदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यद-
ष्ट्योः द्विषां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा । वरत्तु शिष्यः क-
स्तः स्वार्योपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्वलाशः मृन्मयपात्रदर्शनाच्छिष्य-
पत्नोरयः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रां १३ ।

सर्वत्रेति ॥ हे राजन् ! एवं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यमवेहि जंजी-
हि । 'वार्त्तं कल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्य-
मनामयम्' इति च यादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह नाथ इति ॥ त्वयि
नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः ? । तथाहि । अर्यान्तरं न्यस्यात्
सूर्य इत्यादिना ॥ सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः ।
'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्तती । कृष्णपक्षमिशार्यां च' इति
विश्वः । लोकस्य जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय
कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितं नात्मित्यर्थः । कृपेरलमर्थस्वात्तद्योगे "नमः
स्वस्ति" इत्यादिना चतुर्षां । "अत्मिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्" इति भग-
वान्माध्यकारः । कल्पेत संख्येनेत्यर्थः । "कल्पितं पद्यमाने च" इति
वक्तव्यः अतः ॥ १३ ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावाद्दुन्द्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजत्रे न हि तद्रयस्य २७ ॥

वसिष्ठेत्यादि ॥ वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणममिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जाप्र-
भावात्सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषुदन्वत्युदणवाकाशे महीधरेषु
पर्वतेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ता-
भावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां बालको बलाहकः । प्रदोद-
रादित्वात्साधुः । तस्येव भेषस्येव तद्रयस्य रघुस्यन्दनस्य गतिः सचारी न
विजत्रे न विहता हि ॥ २७ ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोपे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैद् धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः २८ ॥

अथेति ॥ अयं प्रदोपे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणाविधानात् ।
प्रयतो धीरो रघुः । सामन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव
कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सत्र कल्पितं सज्जितं
शस्त्रं गर्भं यस्य तं रथमाधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः । “अधि शीङ्स्यासां
कर्म” इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातःप्रयाणाभिसुखाय तस्मै सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ता ।

हिरण्ययीं कोशगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥

प्रातःप्रयति ॥ प्रातः प्रयाणाभिसुखाय तस्मै रघवे कोशगृहे नियुक्ता
अधिकृता भाष्यकारिकाः सविस्मयाः मन्तः कोशगृहस्य मध्ये नमस्तो
नमसः । पञ्चम्यास्तामिहप्रत्ययः । पतितां हिरण्ययीं सुवर्णमयीम् ।
“दाण्डिनायन ” इत्यादिना निपातनात्साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथया-
मासुः ॥ २९ ॥

तं भूपनिर्भासुस्संमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।

देवेश कोत्साय समन्तमेव शृंगं सुमरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

तमेति ॥ भूपती रघुः अभियास्यमानादभिगामेयमणात्कुबेरात्लब्धम् ।
य कुच्छिद्येन निन्नं सुमरोः पदं पश्यन्तपर्वतेमिव स्थितम् । “पदाः प्रत्य-
यितः” इत्यमरः । तं महारं भास्वम् । “मन्त्रमासमिदो वुरत्” इति

पुरप्रत्ययः । हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय विदेश वदौ । न तु
चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकानिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥

जनस्येति ॥ तावर्थ्येदातरौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः ।
'साकेतः स्यादयोध्यायां क्रौसलानन्दिनो च सा' इति यादवः । जनस्या-
भिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् । 'द्रव्यास्तुव्यवसायेषु सत्त्वमखी तु
जन्तुषु' इत्यमरः । कौ द्वौ । गुरुप्रदेयाधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निस्पृहोऽर्थी आर्थि-
कामादर्थ्यमनोरथाद्विन्नं प्रददतीति तथोक्तः " प्रे दाज्ञः " इति ऋप्रत्ययः ।
नृपश्च ॥ ३१ ॥

अथोष्टवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतिमना महर्षिः ।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकार्यं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रीतिमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सत् ।
"आशंसायां भूतवच्च" इति भविष्यदर्थे क्तः । चम्राणां क्रमेलकानां वामीनां
वदवानां च शतेर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकार्यम् । दिनयनत्रमित्यर्थः ।
प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥ ३२ ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसुर्धूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावा मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥

किमिति । इत्ते स्थितस्य । "न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं फलनं तथा ।
सत्प्राप्ते प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥ " इति कामन्दकः । तस्मिन्वृत्ते
स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्स्तु इति कामसूर्येदि । "सत्सु-
द्विषद्बुह" इत्यादिना द्विष् । अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः ।
किंतु तव प्रभावा महिमा त्वचिन्तनीयः ॥ येन त्वया द्यौरपि मनीषितम-
भिरपितं दुग्धा दुर्होर्द्विकर्मकारादप्रधाने कर्मणि क्तः । "प्रधानकर्मण्यख्येदे
लादीनाहोर्द्विकर्मणाम् । स्वप्रधाने दुर्होदीनां प्रपन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥ " र-
स्मरणं च ॥ ३३ ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४

आशास्यमिति ॥ सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्याधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तान्यत्पुत्रातिरिक्तमाशास्यमाशीः साध्यमाशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतम् । सर्वसिद्धमित्यर्थः । किंतीड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् । त्वयानुरूपगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥ ३४ ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम्
राजापि लेभेसुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ३५

इत्यमिति ॥ अग्रजन्मा ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः । इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप । राजापि जीवलोको जीवसमूहः । 'जीवः प्राणिनिर्गीष्पती' इति विश्वः । अर्कादालोकं प्रकाशमिव तस्मादृषेराशु सुतं लेभे प्राप ॥ ३५ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥

ब्राह्म इति । तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे । "तस्येदम्" इत्यण् । ब्रह्म देवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते किलेपदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् । "ईषदसमाप्तौ" इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वारिपता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार । 'अजो हरो हरे कामे विधौ द्योगे रघोः सुते' इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीपइवप्रदीपात् ३७ ॥

रूपमिति ॥ ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा 'ओजस्तेजासि धातूनामपष्टम्प्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः' इति विश्वः । तदेव चकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृश-

मैत्र्यर्थः । कुमारो बालकः प्रजातित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्रोत्पादकदी-
पादि स्वात्स्वकीयत् । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” इति स्मादादेशो वैक-
ल्पिकः । कारणाजनकान् विभिदे भिन्नो नामूत् । सर्वात्मना तादृश एवा-
शुदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीःसाभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकांक्षे ३८

उपात्तविद्यामिति ॥ गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् ।
यौवनस्योद्भेदादादिर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि
श्रीः धीराः स्थिरोन्नतचित्ता । ‘स्थिरा चित्तोन्नतित्यां तु तद्धैर्मिति संज्ञितम्’
इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकांक्षे इयेष । यौवराज्याहोऽ-
भूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता
व ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अधेश्वरेण क्रयकेशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आतः कुमारानयनात्सुक्रेण भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ३९

अयेति ॥ अयं स्वसुरमिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्यालस्यान-
यन उरसुक्रेण क्रयकेशिकानां विदुर्मदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा-
सौ हितो दूतः प्रेष्यो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थो ॥ ३९ ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास तसैन्यमेनमृद्धां विदुर्भाधिपराजधानम् ४० ॥

तमिति ॥ अस्ती एतस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनुचानत्वादिगुणयोगात्सूह-
जीयसंबन्धविचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यदशं
विवाहयोग्यदशं विचिन्त्य तसैन्यमेनं पुत्रमृद्धां तमृद्धां विदुर्भाधिपस्य
भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धियतेऽस्मानिति धनी ।
“करणाधिकरणयोश्च ” इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धनीति
विग्रहः ॥ ४० ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥४१

तस्येति ॥ उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । 'सौघोऽस्त्री राजसदनं
मुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उ-
करोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । राचिता उपचाराः शयनादयो ये
ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनेः वन्या वं
भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । " न षहुव्रीही " इति
सर्वनामसंज्ञानिवेधः । तत्पुरुषे तु सर्वनामसंज्ञा दुर्धरेव । तस्य मनुजेन्द्रसूनं
एजस्य मार्गे निवासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्
इत्यमरः । तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः
" ईपदसमाप्तौ " इति कल्पप्रत्ययः । बभूवुः ॥ ४१ ॥

स नर्मदारोधसि सीकराद्रैर्मरुद्रिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोभ्रूसरकेतु सैन्यम् ४२

स इति ॥ विलंघिताध्वातिक्रान्तमार्गः सोऽजः शीकराद्रैः शीतलेरित्यर्थः ।
मरुद्रिर्वातरोनर्तिताः कम्पिता नक्तमालाश्चिरविल्वाख्यवृक्षभेदाः । 'चिर-
विल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके' इत्यमरः । यस्मिस्तस्मिन् निवेशार्हं
इत्यर्थः । नर्मदाया रोधासि रेवायास्तीरे क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्ब्रूसराः केतवो
वृक्षा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास स्थापयामास ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्घातदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सारित्तो गज उन्ममज्ज ४३ ॥

युग्मेन गजप्रादुर्भविमाह ॥ अथेति ॥ अथोपरिष्टाद्ब्रूमम् । "उपर्युपरि-
ष्टात्" इति निपातः । भ्रमद्भिः । मदलेभादिति भावः । भ्रमरैः प्रागुन्मज्जना-
स्पृष्टे सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । निर्घातदाने
लितमदे अन एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः । 'दानं गजमदे र्यागे'
तशाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती " प्रशांसावचनेश्च " इति
शशः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गण्डरत्नमहोदधौ ॥ "मतल्लि-

एतद्ब्रूत्तान्तप्रस्ताववर्णनं । हे उत्तरसर्गे स्वयंवरपरामुष्टराजसमूहपराज-

२१ निधनम् ।

कारिणः” इति । अत एव ‘युद्धादन्यत्र’ इति व्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्तिं कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स इति ॥ स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य । तेन वृत्तान्तेन विस्मितेस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्तिं कान्तं मनोहरं व्योमचरं दिव्यं वपुः प्रपेदे प्राप ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमात्थैस्वकीर्यं पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिःसंवर्धितोरः स्थलतारहारः ५२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रभावेणोपनतैः शार्तैः कल्पद्रुमात्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्देतकान्तिभिः संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूला मुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । “ वाचो ग्मिनिः ” इति ग्मिनिप्रत्ययः । स व्योमचरः पुरुषः उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलाद्वाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

मतङ्गशापादिति ॥ अवलेपमूलाद्गर्भहेतुकात् । ‘अवलेपस्तु गर्भे स्याल्लेपने ह्येपणेऽपि च ’ इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवान्प्राप्तवानास्मि । मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् । ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ इत्यमरः । “तन्वादेर्वा” इत्यूङिति केचित् । प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि प्रियं वदतीति प्रियंवदः । “प्रियवशे वदः खञ्” इति खञ्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्यया महर्षिर्दृष्टुतामगच्छत् ।

उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हियत्सा प्रकृतिर्जडस्य ५४

स इति ॥ स महर्षिश्च प्रणतेन मया अनुनीतः सन्पश्चान्यया गच्छत् । तथाहि । जलस्योष्णत्वमग्नेरातपरस्य वा संप्रयोगात् ।

तस्येति ॥ तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्तयोर्जैलवगाहेन क्षण-
भात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीमद्वर्षलक्ष्मीर्विन्येतरेषां ग्राम्याजामने-
कपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे गवृधे ॥ १७ ॥

सतच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमात्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा वधुवुः १८ ॥

सतच्छदेत्यादि ॥ सतच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः दुर्गमः प्रवाहः
प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिक्तकपायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति
यादवः । असह्यं तदीयं मदमात्राय सेनागजेन्द्राः विलङ्घितस्तिरस्कृत आधो-
रणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो येस्ते तयोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा
हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखाः
वधुवुः ॥ १८ ॥

स च्छिन्नवन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरयं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ १९ ॥

स इति ॥ स गजः छिन्ना वन्धा येस्ते छिन्नवन्धा द्रुताः पलायिताः युगं
षहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्तः । स चाक्षौ शून्यश्च तन् । भग्ना अक्षा
रयावयवदारुविशेषाः । 'अक्षो रयस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षान्द्रियम्' इति
शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रया यस्मिन्तम् ।
रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । 'विहस्तव्याकुलो
समौ' इत्यमरः । योधा यस्मिन्तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं संकुलं
चकार ॥ १९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवव्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्निशिखेन कुम्भे जधान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः २०

तमिति ॥ नृपते राज्ञो वन्यः कर्षवव्य इति श्रुतवाञ्छाञ्छान्नातवान्कुमार-
आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् अत एव नात्या-
यतमितिदीर्घं यथा स्यात् तथा । नन्नर्यस्य नशब्दस्य "द्रुष्णुषा" इति समा-

२०. शार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापः सन्निशिखेन वापेन कुम्भे जधान । अत्र

“लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीयै

रघुसेनान्तःपातिग्राम्यगजदर्शनेन कुब्धे मदः पुनः हुन्नावेत्पर्यः ।

कारिणः" इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव वन्यप्रहण
कृतम् ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्तिं कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स इति ॥ स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतस्तथापि
नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य । तेन वृत्तान्तेन विस्मितस्ताद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः
सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्तिं कान्तं मनोहरं व्योमचरं दिव्यं वपुः
प्रपेदे प्राप ॥ ५१ ॥

अथ प्रभाषोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैर्यक्ष्यैः पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरः स्थलतारहारः ५२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रभाषोपनतैः श्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः
कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्देतकातिभिः संवर्धिता उरःस्थले
ये तारहाराः स्थूला मुक्ताहारास्ते येन स तयोक्तः वाचोऽस्य सन्तीति
वाग्मी वक्ता । " वाचो गिमनिः " इति गिमनिप्रत्ययः । स व्योमचरः
पुरुषः उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

मतङ्गशापादिति ॥ अवलेपमूलाद्गर्भहेतुकात् । 'अवलेपरतु गर्भे रथाहेपने
हेपणेऽपि च' इति विश्वः । मतङ्गरय मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवान्माप्त-
वानस्मि । मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं
पुत्रम् । 'प्रियं मां मूर्तिस्तनुरतनूः' इत्यमरः । "तन्वादिर्वा" इत्युक्ते वेदिवु ।
प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि प्रियं वदतीति प्रियंवदः । "प्रियंवदो
वदः मर्षु" इति स्वप्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स चाजुनीतः प्रणतेन पश्चान्वया मर्षिर्दृष्टुपासकश्चन ।

उष्णत्वमन्यातपसंप्रयोगान्धैत्यं प्रियता मर्षुर्द्विजस्य ५४

स इति ॥ स मर्षिश्च प्रणतेन मयापुनीतः मयापुनीतः इति मया-
पुनीतः । मयापुनीतः मयापुनीतः मयापुनीतः इति । न त

प्रकृत्योष्णतम । यच्छेरयं सा प्रकृतिः सभायः ॥ विंध्यप्रधान्यास्सन्ति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां ज्ञातिरेव सभायो न क्रोध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवाचत्स तपेनिधिर्मां ५५ ।

इक्ष्वाकिरयादि ॥ इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा कुम्भमयोमुखे
लोहाश्रेण शरेण भेदस्यति विदारयिष्यति तदा स्तेन वपुषो महिम्ना पुन
संयोक्ष्यसे संगंस्यस इति स तपेनिधिर्मामवाचत् ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्या वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ५६

संमोचित इति ॥ धिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वया
शापात्संमोचितो मोक्षं प्रापितोऽहम् । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्या
चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । ' पदं व्यवसितत्राणस्यानलक्ष्मात्रिव
स्तुपु' इत्यमरः । वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्—“प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं
वेरम् ” इति ॥ ५६ ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिर्हिंसा विजयश्च हस्ते ५७ ।

संमोहनमिति ॥ हे सखे ! सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्
'अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः इव । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः
सखा मतः ॥ ” इति । प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गन्धर्वदेवात-
कम् । संमोह्यतेऽरिसैन्यमनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृहाण ।
यतोऽस्त्रात्प्रयोक्तुस्त्रप्रयोगिणोऽरिर्हिंसा न च विजयश्च हस्ते । हस्तगतो
विजयो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अलं हिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्द्याति प्रयोज्यं मायि त्वया न प्रतिपेधरोक्ष्यम् ॥

वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह ॥ अलमिति ॥ किं
च । मां प्रति द्विया प्रहारनिमित्तयालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां

प्रहरत्रापि मुहूर्तं व्यापारः कृपादुरगुः । तस्माद्पन्द्रन्दयति प्रार्ययमाने
मयि त्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रोदयं पाशयम् । तत्र पयोर्ज्यं न
कर्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथेत्युपरुपृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्रविदस्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥

तथेति ॥ ना सोमश्चन्द्र इव नृसोमः । “उपमितं व्याघ्रादिभिः ” इत्या-
दिनोपमितसमासः । ‘सोम औपधिचन्द्रयोः ’ इति शाश्वतः । पुरुषश्रेष्ठ
इत्यर्थः । अस्त्रविद्वज्जः सोऽजस्तथेति सोम उद्भवो यस्याः सा तस्याः
सोमोद्भवायाः । सरितो नर्मवायाः । रेवा तु नर्मवा सोमोद्भवा मेकलक-
न्यका इत्यमरः । पवित्रं पय उपस्पृश्य पीत्वा । आचम्येत्यर्थः । उदङ्मुखः
सन्निगृहीतशापान्निवर्तितशापात् । उपकृतादित्यर्थः । तस्मात्प्रियंवदादस्र-
मन्त्रं जग्राह ॥ ५९ ॥

एवं तयोर्ध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ॥

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भाच्च ॥ ६० ॥

एवमिति ॥ एवमध्वनि मार्गे दैवयोगादेववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुकं
सख्यं सखित्वम् । “सख्युर्थः ” इति यप्रत्ययः । आसेदुषोः प्राप्तवतोस्त-
योर्मध्य एको गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्थ प्रदेशान् । ‘अस्योद्यानं चैत्र-
रथम्’ इत्यमरः । अपरोऽजः सौराज्येन राजन्दत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भ-
देशान्ययौ ॥ ६० ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ॥

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिर्वोर्मिमाली ६१ ॥

तमिति ॥ नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तमजं तस्याजस्या-
गमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः
प्रवृद्धोर्मिर्वोर्मिमाली संहृद्रश्चन्द्रमिव प्रत्युज्जगाम ॥ ६१ ॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदुर्षितश्रीः ॥
सने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२

१ निगृहीतः पराकृतः शापो गजत्वप्राप्तिरूपो यस्य स निगृहीतशापस्तस्मात् ।
२ पन्द्रदर्शनेन संहृद्र उच्छ्रिताति प्रत्यक्षम् ।

विमलोऽङ्गरागो यस्य तम् । शय्याया
 रच्छदस्योपयोस्तरणदस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य
 न त्वङ्गनासंगादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः
 नवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा वन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः'
 वा पाठः । 'वैतालिका बोधकरा' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैरुपसि
 धयन्प्रबोधयामाहः ॥ ६५ ॥

कर्मभृपणनिर्पादितपविरांसं
 शय्योत्तरच्छदविमदङ्गशाङ्गरागम् ।
 सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
 प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

मिति ॥ कर्मभृपणाभ्यां निर्पादितो फीवरो पीनावसौ यम्य तम् । शय्याया
 रच्छदस्योपयोस्तरणदस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य
 न त्वङ्गनासंगादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः
 नवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा वन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः'
 वा पाठः । 'वैतालिका बोधकरा' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैरुपसि
 धयन्प्रबोधयामाहः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
 धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
 तामेकतस्तव विभक्तिं गुरुर्विनिद्र-
 स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

रात्रिरिति ॥ हे मतिमतां वर । निर्धारणे पठो । रात्रिर्गता । शय्यां
 व । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह । धात्रेति ॥ धात्रा ब्रह्मणा
 ततो धूर्भरिः 'धूः स्याद्यानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधैव द्वयोरेवे-
 र्थः । एवकारस्तृतीयनिपेधार्थः । विभक्ता ननु विभस्य स्थापिता खलु ।
 त्कमत आह ॥ तां धुरमेकत एककोटीं तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्धि-
 त् । तस्या धुरो भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । " धुरो यदूटकी"
 ते यत्प्रत्ययः । तस्य पदे वहनस्थानम् । अपरं यद् धुर्यपदं तदवलम्बी

१ अत्र भोजः—“मृदुनिर्भेदेनैः पादे शीतिर्व्यजनकैस्तथा । श्रुतौ वा मधुरै-
 नैर्निद्रातो बोधयेत्प्रसूद् ॥ ” इति । २ सर्वतो जगत्प्रकाः । ३ अन्तपेक्ष-
 णा इति पाठः ।

10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200

इति यादवः । लिप्तोर्लक्ष्मिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भा
 क्वोपे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कण्टुपाऽसमर्था दयितेव राज्ञी निद्रा द्वि
 नयनामिमुखी बभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः' इति भावः
 लभिमुखीशब्दे लीपन्तश्च्यन्तो वा ॥ ६५ ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपवित्रांसं
 शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

तमिति ॥ कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावसौ यस्य तम् । शय्याया
 उत्तरच्छदस्योपयास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य
 तम् । न त्वङ्गनासंगादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः
 समानशयस्का उदारवाचः प्रगल्भागिरः सूतात्मजा वन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः'
 इति वा पठः । 'वैतालिका बोधकरा' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैरुपसि
 प्राबोधयन्प्रबोधयामाहुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
 धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

तामेवातस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्र-

स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

रात्रिरिति ॥ हे मतिमतां वर । निर्धारणे पद्यौ । रात्रिर्गता । शय्यां
 मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह । धात्रेति ॥ धात्रा ब्रह्मणा
 जगतो धूमरिः 'धूः स्याद्यानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधैव द्वयोरेवे-
 त्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिपेधार्थः । विभक्ता ननु विभस्य रथापिता खलु ।
 तत्किमत आह ॥ तां धुरमेवात एककोटीं तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्धि-
 भर्ति । तस्या धुरो भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । "धुरो यदूटको"
 इति यत्प्रत्ययः । तस्य पदं वहन्तरथानम् । अपरं यद् धुर्यपदं तदवलम्बी
 १ अत्र भोजः—“सूतुगिर्भर्तुः पदे शर्तित्व्यजनकैस्तथा । श्रुतौ वा मधु-
 निनिद्रातां बोधयेत्प्रसूद ॥” इति । २ तद्विदो जगत्तजः । ३ अतपेभ्य-

भवतीति शेषः । ततो विविधो भवेत्यर्थः । न ह्यभयवाद्यमेको वदतीति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताप्येनवेक्ष्यमाणा
पर्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीविनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

निद्रावशेनेति ॥ चन्द्रानिन्द्राजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । ह्यन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वय्यनुरक्तत्वमभित्यर्थः । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुगागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलापितऽवलेव नायिकेव । “ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकपायिता” इति दशरूपके । अनवेक्ष्यमाणा निरीक्ष्यमाणा सती । उपेक्ष्यमाणेत्यर्थः । कर्माणि ज्ञानच् । लक्ष्मीयेन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशागतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति । त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः ॥ ६७ ॥

तद्बल्युना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतस्तारमन्त-

श्वक्षुस्तव प्रचलितध्रुवरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

सादिति ॥ तत्समाहृष्टमीपरिग्रहणाद्बल्युना मनोज्ञेन । “बल्यु स्याने मनोज्ञे च बल्युभाषितमन्यवत्” इति विश्वः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मी-

१ अनपेक्ष्यमाणा इति पाठः । २ “निद्राकपायमुकुलकृतताम्रनेत्रो नारी नखत्रगविशेशविचित्रिजाह्नः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा स्वारिहेतेति कथिता ह्यविभिः पूराणी ॥” इत्यन्यत्र ।

लितेन सद्यो हे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमाधिरोहतां प्राप्नुताम् ।
 प्रार्थनायां लोड् । के. हे । अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुपेतरा स्निग्धा तारा
 कनीनिका यस्य तत्तयोक्तम् । 'तारकाक्षणः कनीनिका' इत्यमरः । तव चक्षुः
 अन्तःप्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च । युगपदुन्मेषे साति संपूर्णसादृश्यलाभ
 इति भावः ॥ ६८ ॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
 संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

वृन्तादिति ॥ विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुख-
 आरुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणे-
 नान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्तुमिच्छामिव । "आप्ञ्जप्य-
 वामीत्" इत्यप्रोतेरीकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं
 वृन्तात्पुष्पवन्धनात् 'वृन्तं प्रसववन्धनम्' इत्यमरः । हरत्यादत्ते । अरुणांशु-
 भैत्रस्तरणिकिरणोद्योषितेः सरसि जातेः सरसिजेः कमलैः सह । "तत्पुरुषे
 कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते संगच्छते । सुजेर्दवादिवा-
 क्तर्त्तरि लट् ॥ ६९ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्धौतहारद्युल्लिङ्गाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलास्मितं सदृशानार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेषु पतितं ॥ ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता-
 या हाग्युतिना मुक्तामणयस्तद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्क-
 र्षेतया । 'परभागो गुणोत्कर्षः' इति यादवः । लब्धरोष्ठे त्वदीयं सदृशानार्चिर्द-
 न्तकान्तिसहितं लीलास्मितमित्याभाति शोभते ॥ ७० ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रान्ते न शालु-

रहाय तावदरुणेन तयो निरुदतम् ।

भवतीति शेषः । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युपयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा

पर्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

निद्रावशेनेति ॥ चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानान्तीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । अन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वय्यनुरक्तत्वमपित्यर्थः । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्थानेपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकल्पितेऽवलेव नायिकेव । “ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकपायिता” इति दशरूपके । अनवेक्ष्यमाणा निरीक्ष्यमाणा सती । उपेक्ष्यमाणेत्यर्थः । कर्मणि ज्ञानच् । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादेति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच्प्रथमः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानान्तीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति । त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः ॥ ६७ ॥

तद्वलगुना युगपदुन्मिषितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्वक्षुस्तव प्रचलितध्रुमं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तादिति ॥ तत्तस्मात्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्वलगुना मनोज्ञेन । ‘वलगु स्थाने मनोज्ञे च वलगुभाषितमन्यवत्’ इति विश्वः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मी-

१ अनवेक्ष्यमाणा इति पाठः । २ “निद्राकपायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारी नलत्रगविशेषावैचित्रिज्ञाङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रमाते सा स्वरिद्वेति कथिता कश्चिभिः पुराणैः ॥” इत्यर्थः ।

स्त्रियेन सद्यो हे आपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमाधिरोहतां प्राप्नुताम् ।
 प्रार्थनार्थं लोड् । के हे । वन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा
 कनीनिका यस्य तत्तयोक्तम् । 'तारकाक्ष्यः कनीनिका' इत्यमरः । तत्र चक्षुः
 वन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च । युगपद्भ्रमेणे साति संपूर्णसादृश्यलाभ
 इति भावः ॥ ६८ ॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
 संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
 स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
 सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

वृन्तादिति ॥ विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुख-
 मारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणे-
 नान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्नुमिच्छुरिव । "आप्त्राप्यु-
 धामात्" इत्यप्रोतेरीकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां शृयं शिथिलं पुष्पं
 वृन्तात्पुष्पवन्धनात् 'वृन्तं प्रसववन्धनम्' इत्यमरः । हरत्यादत्ते । अरुणांशु-
 भिन्नैस्तरुणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । "तत्पुरुषे
 कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते संगच्छते । सृजेद्वादिका-
 त्कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
 निर्धोतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
 आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
 ललास्मितं सदृशनाचिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेषु पतितं ॥ ताम्रोदरेषु पतितं ॥ ताम्रोदरेषु पतितं ॥ ताम्रोदरेषु पतितं ॥
 निर्धोतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः । निर्धोतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः । निर्धोतहार-
 गुलिकाविशदं हिमाम्भः । निर्धोतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः । निर्धोतहारगुलिकाविशदं
 हिमाम्भः । निर्धोतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः । निर्धोतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
 आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे । आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे । आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे ।
 ललास्मितं सदृशनाचिरिव त्वदीयम् ॥ ललास्मितं सदृशनाचिरिव त्वदीयम् ॥ ललास्मितं सदृशनाचिरिव त्वदीयम् ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भातु-
 रहाय तावदरुणेन तपो निरुदयम् ।

आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते

किं वा रिपूंस्तत्र गुरुः स्वयमुच्छिन्नसि ॥७१॥

यावदिति ॥ प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्मानुर्यावत्राक्रमते नोद्वन्द्वति
 “आङ् उद्गमने ” इत्यात्मनेपदम् । तावत् । भानावतुदित एवेत्यर्थः
 अद्वाय झटिति । ‘द्राग्झटित्यञ्जसाद्वाय’ इत्यमरः । अरुणेनारुणा । ‘सूर्य
 सृतोऽरुणोऽनूरुः’ इत्यमरः । तमो निरस्तम् । तथाहि । हे वीर ! त्वय्या-
 योधनेषु युद्धेषु । ‘युद्धमायोधनं जन्यम्’ इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःस-
 रतां जाते सति तत्र गुरुः पिता रिपूंस्वयमुच्छिन्नसि किं वा नोच्छि-
 न्त्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिना स्वयं व्यापारखे-
 इति भाषः ॥ ७१ ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः

स्तम्बेरमा मुखरशृंखलकर्षणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-

द्विभ्राद्विगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

शय्यामिति ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां
 स उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषय उभयशब्दान् उभयशब्द-
 प्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह “ पत्कतुकोरसिद्धः ” इत्यत्र कैयटः
 ‘उभादुदात्तो निर्यमिति निर्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभयशब्दस्य
 प्रयोगो मभूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति ।
 इति । मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृंखलानि निगडानि कर्षन्ती-
 ति तथोक्तास्ते तत्र स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः । “ स्तम्बकर्षयो-
 रमिजपोः ” इत्यञ्प्रत्ययः । “ हस्तिमूचकयोः ” इति वक्तव्यात् । ‘इभः स्त-
 म्बेरमः पञ्ची’ इत्यमरः । “ तत्पुरुषे कृति चहुलम् ” इति सप्तम्या अलुक् ।
 शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशाः इव दन्त-
 कोशाः ‘कोशास्तु कुड्मले पात्रे दिव्यग्रहपिधानयोः ’ इति विश्वः । दन्त-
 कुड्मलास्तरुणारुणरागयोगाद्यालार्कारुणसंपर्कद्वितोर्द्विभ्राद्विगैरिकतटा इव
 विभान्ति । वातुरक्ता इव मान्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

१ तद्विज्ञाने च-‘उभादुदात्तो निर्यमितिग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभयशब्दस्य प्रयोगो मभूत्’ इति ।

